

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ
ДОКТОР

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО у смоленській війні

ВАРШАВА

1937.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВОЕННО - ІСТОРИЧНОГО Т-ВА
ДРУКАРНЯ „ГРАФІЯ“ — ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛЕФОН 202-83.

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ

ДОКТОР

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО у смоленській війні

(Відбитка з „За Державність“. Збірник 7, 1937 р.)

В А Р Ш А В А.

1 9 3 7 .

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО - ІСТОРИЧНОГО Т-ВА

ДРУКАРНЯ „ГРАФІЯ“ — ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛ. 202-83.

I. ВСТУП.

Смоленській війні пощастило в історичній літературі, зокрема в польській. Зберігся до наших часів цілий ряд щоденників, записок чи листів її учасників. Ці матеріали дочекались опублікування або були вже опрацьовані в окремих історичних працях. В осередку уваги всіх цих матеріалів стоїть облога Смоленська Шеїном та відсіч Володислава — інші події натомість відомі значно менше. Так само ще досі не виділено належно ролі козацького війська. Назагал джерельний матеріал визнає за ним великі заслуги, в першу чергу, в дрібній війні на чатах і розвідках, рейдах вглиб ворожої країни, в несподіваних нападах, в здобуванню від ворога „язиків” і т. п. Козацькі подвиги у цій ділянці робили на сучасників таке враження, що роль українського війська в регулярних боях і воєнних операціях якось стушувалась і зовсім незаслужено відступала на другий план. Характеристична під цим оглядом опінія Рембовського про козаків у Смоленській війні.

„Licho uzbrojeni nie mogli w otwartem polu dotrzymać nieprzyjacielowi kroku, ale w podjazdowej walce, na czatach i gdy szło o dostanie języka, oddawali królowi znakomite usługi“.¹⁾)

Ця сама роль козацтва, як легкого і регулярного війська, висувається на перший план і у дотичнім розділі „Історії України - Русі“ Грушевського.²⁾ Але головну вагу партизанска боротьба мала не біля Смоленська, а на віддаленім Сіверськім пограниччі та в глибині Московщини, себто на театрі війни, про які відомі джерела говорять мало. Знову ж під Смоленськом не так легко виріжнити дії козаків в операціях королівського війська.

Не заперечуючи великих здібностей козацтва до дрібної партизанської війни, здібностей, які мусили виробитися в наслідок довголітньої степової практики з татарами, треба рівночасно оцінити і ті вчинки, яких довершили козаки, виступавши в ролі лінійної піхоти, в великих рішаючих боях. Саме так розуміє їх ролю Віктор Чермак, пишучи про них:

---

¹⁾ Моск., вступ. ²⁾ Т. VIII, вип. 1, стр. 200—209.

„...Kozacy byli to materiał wojskowy pierwszej próby, świetnie zwyczęza sposobny i uzdolniony do służby pieszej. Zapełniali oni w naszych armiach brak licznej i dobrej piechoty: i tem się tłumaczy, dlaczego, gdy ich nie stało, gdy Polakom wypadło stanąć przeciw nim samym do walki, już nie tak często i nie tak szczęśliwie wiodło się naszym na polach bitew, jak przed rokiem 1648“.¹⁾

Ціле значення цього факту полягало в тім, що XVI а почасти і XVII століття (на сході цей процес трохи припізнився) були для Європи тим часом, коли замість непристосованої до суцільного удару рицарської кінноти запанувала на полі битв піхота, яка виступала великими, збитими масами. Нечисельні звичайно рицарські війська, привичаєні до того, що кожен вершник кидався сам у бій, покладаючись тільки на власну силу і зручність, показалися безсилими проти ударів компактних піших мас, сильних взаємною піддержкою поодиноких вояків. Завдяки своїй піхоті маленька Швайцарія в кінці XV століття розгромила велику й багату Бургундію; своєю прекрасною піхотою в ряді війн 1494 — 1559 рр. перемогла бідна засобами і числом населення Еспанія багату і цвітучу Францію.

В половині XVII ст. головну силу польської армії складала тяжка кіннота, чудово узброєна і складена зі змалку вправлених в індивідуальнім бою холодною зброєю шляхтичів. Піхота у поляків звичайно була затяжна, наємна — волоська, угорська чи німецька, добрих боєвих якостей і добре узброєна, але, як і всяке наємне військо, ненадійна.

Невелика обємом праця Чермака не згадує ні словом про боротьбу з Московщиною на українськім пограниччю, де майже цілий тягар війни впав на плечі козаків, а в усікім разі місцевого населення, ані про козацькі походи вглиб Московщини. Назираний щодо цього матеріял подає, хоч і не зовсім повно, стаття О. Целевича, але автор її обмежився реєстрацією фактів і відмовився від якоїбудь характеристики їх. До козацьких діл зачислив Целевич теж і дії, доконані козацькими хоругвами польської армії. В складі цих хоругов можливо був заступлений український елемент, але завданням даної праці є оцінити роля козацького війська, як окремої мілітарної цілості, і тому діяльність козацьких хоругов польської армії тут не узгляднена спеціально. Взагалі воєнні операції, в яких козаки участи не брали, згадані тут лише посільки це було необхідне для повноти образу. Доцільний поділ матеріялу у Целевича на поодинокі розділи задержано і в предложеній праці.

Вперше використані в цій роботі реляції данцигського резидента при Володиславі IV Габріеля Ляйсніца (Gabriell Leisnitz), що перебув цілу війну безвідступно у королівськім таборі. Як очевидець, залишив він ряд докладних звітів до міської ради Данцигу, з яких можна почерпнути деякі цікаві нові дані про козацькі воєнні дії.²⁾ В центрі уваги Ляйсніца стоять очевидно події довкола королівської кватири, але й тих кілька вісток, які він подав з інших театрів війни, дають дещо нового. Реляції назагал написані ясно і переглядно. Автора їх в першу чергу інтересувала політика, отже, головні бої і їх вислід, а не поодинокі

¹⁾ Чермак, стр. 219. ²⁾ Staatsarchiv in Danzig, Signatur 300, Abteilung 9, Nr. 57.

подробиці зі звитяжними вихватками, які справляли таке сильне враження, наприклад, на ксьондза Колудзкого, але в загальнім перебігу подій заважили мало. Лише коли більші бої скінчилися, уділював Ляйсніц місця і дрібнішим сутичкам, але завжди в центрі його уваги лишалась загальна ситуація на театрі війни. Запорожським козакам присвячено у нього місця значно більше, ніж приміром у таких же реляціях пруського посла Вайнбера.

Дотичні до козаків виїмки, широко взяті, надруковано в кінці моєї роботи. Інші використані джерела і література подано в окремім списку.

Вперше з друкованих матеріалів притягнено сюди Розрядні Книги, що дають підставу до багатьох інтересних висновків, особливо відносно московських воєнних плянів і замірів. Щодо найважнішого досі джерела — записок Москоржовського, яких безсторонність і об'єктивність так високо ставив Чермак, то до критики Корзона треба додати ще те, що у автора їх часто можна відчути незрівноваженість. Це проступає, наприклад, у його похвалі польській армії після звільнення Смоленська від облоги, коли він називає довершену операцію подивутідною, небувалою в Європі і вважає її особливим виявом Божої ласки. Дуже сильним контрастом до похвал звучать поденервовані жалі на сварки між командантами, на безладдя у війську, на сором безплідної облоги Білої. Виглядає, якби Москоржовський посідав властивість час від часу захоплюватися і так само попадати у протилежну крайність. До козаків ставиться він зі значно більшим упередженням, ніж інші джерела. Все вищесказане, розуміється, ніскільки не зменшує першорядного значіння записок Москоржовського, як матеріалу до історії Смоленської війни.

ІІ. СИТУАЦІЯ ПЕРЕД ВІЙНОЮ.

В початках 1619 р. Московщина, притиснена армією Сагайдачного, змушена була заключити з Польщею перемиря в Деулині на $14\frac{1}{2}$ літ. Московщині залишився її власний, недавно вибраний цар Михаїл Федорович, якого не визнала Польща; Польща зберегла здобуті під час московської Смуги прикордонні міста, з яких найважнішим був Смоленськ. Зі своєю втратою Московщина не хотіла помиритися. Отже, Деулинське замирення було тільки відпочинком. Обидві держави безустанно задиралися одна з одною і чекали на нову боротьбу. Особливо болючою для Московщини була втрата Смоленська, першорядної фортеці, що стратегічно опановувала ціле горішнє Подніпров'я і становила випадову браму до земель Литовських чи до Московщини — залежно від того, хто саме мав її в руках. Знову заволодіти Смоленськом це було вперте бажання уряду ледви вичунялої від потрясень Смуги північної держави. І Московщина почала старанно готуватися до нової війни задовго до закінчення речінця перемиря.

Вже з 1630 року купував і замовляв царський уряд гармати в Голяндії та посылав поодиноких агентів у північні країни Європи (Швецію, Данію) набувати зброю та вербувати чужинецьких жовнірів. Москвичі відчували меншевартність власних військ і старалися европейськими наємниками піднести боєздатність армії. Рівночасно

відбувався вишкіл і туземних „ратних людей” під керуванням закордонних офіцерів на західноєвропейський взірець. Тому в часі янбуху війни Московщина відразу могла виставити в поле армію, що і чисельністю і узброєнням значно перевищала польсько-литовські сили, які могли бути в більш-менш скорім часі виставлені проти неї.¹⁾

Ставлення інших держав до назріваючого конфлікту було нейтральне. Європа була ціла звязана Тридцятирічною війною і тільки ворожнеча Польщі й Туреччини зробила Московщині добру прислугу.

Постава Отоманської Порти відразу на початку війни стала така загрозлива, що польський коронний гетьман Конецпольський з цілим кварцяним військом мусив лишатися на південних кордонах для того, щоби стежити за рухами турецької армії Абази-паші, і так і не мав змоги взяти участь у протимосковських операціях.

Менше виразною була позиція татар, які як і завсігди, стремілися дістати упоминки і з Варшави і з Москви, а принагідно пограбувати обох суперників.

Приготовлюючися до війни старалась Московщина використати для своїх цілей і внутрішні відносини в Польщі. Найбільше пля того надавалась очевидно справа релігійна, завдяки вічному переслідуванню православних за правління Жигімонта III. Розгірчення проти католиків досягло зрештою такого ступіння, що серед українського православного духовенства створилася радикальна аскетично забарвлена течія, на чолі якої став київський митрополит Ісаїя Копинський. Він бачив порятунок для православних у злуці з єдиновірною Московщиною. Копинського підтримували радикальніше настроєні низи козацької маси, випищики, що не ввійшли в реєстр, і взагалі елемент, який нечувся певним непорушеності своїх козацьких появілеїв у Польській державі. У Москві знали ці відносини і вже на початку війни трафаретно повторюється царська інструкція воєводам, вступаючи на територію Польщі агітувати таємно серед православного населення та підбурювати його до активних виступів по стороні єдиновірного царя московського

....и ссылаясь в те города с Русскими и с городцкими и с уездными людми, а посылати в города и в уезды к Русским людем и приказывать к ним от себя и писати тайно, чтоб они помяя Бога и православную крестьянскую веру, от Литовских людей и от их мысли отстали, и Государю добили челом, и крест целовали, и были в православной крестьянской вере под Государевою высокою рукою по прежнему, и над Литовскими б людми промышляли до их приходу и в их приход...”²⁾)

Про неприхильні до Польщі настрої серед православного населення і козацтва Московський уряд був досить освідомлений. В Москві клали велику вагу на інформації про внутрішній стан вогоня. Стільки випитували приїжжих ізза кордону людей і напередодні війни могли сконстатувати, що вістки з Польщі мають для них багато сприятливого.

Дуже поширеними були плітки про Варшавський сойм після смерті Жигімонта III, де мало дійти до колотнечі між двома партіями: Литва

¹⁾ Акти Мос. гос. № 267, 298; Сол. IX, стр. 1197—1200. ²⁾ Кн. Розр. II, 429.

й Україна хотіли вибрати королем Володислава, Польща стояла за Яна Казимира.

Раз-у-раз зізнавали випитувані, що „черкаси” незадоволені на поляків за релігійні утиски і збираються до боротьби з ними, як і в 1630 році, та хотять просити царя прийняти їх під свою високу руку.¹⁾ Значіння таких настроїв серед козацтва для Московщини було дуже велике; досить пригадати, що польських військ в Україні не було, вони сконцентрувалися на Поділлі проти турецьких кордонів, отже сама лише нейтральність козаків спричиняла для Московщини відтяження її південного пограничча. Зі слів купця Демяна Львовця довідались у Розряднім приказі в Москві:

„...что с сойму хотели посыпать к запорожским черкасом, чтоб они шли на Северу и остерегали северских городов от государевых людей; и будет де черкасы на Северу не пойдут, ино де на Северу и посыпать будет некого и стоять против государевых людей некем”.²⁾

З таких і подібних вісток міг Московський уряд бачити, як важно для нього затримати козаків бодай нейтральними.

З огляду на релігійні відносини це здавалося цілком можливим, але ж рівночасно діставали в Москві з України вісти і зовсім протилежного характеру, вісти про те, що в Україні збираються війська, що готуються до нападу на прикордонні московські твердині:

„...а полковник де-Лаш, а с ним охочих поляков и черкас пять тысяч, идет в украинные в порубежные городки... что полковнику Лашу с теми поляки и черкасы приходить изгоном под твои государевы города, под Рылеск да под Путивль...”.³⁾

писав ще весною 1632 року в Москву рильський воєвода Василь Ромодановський. В осени того ж року занепокоїла Москву чутка про похід князя Яреми Вишневецького:

„после Покрова Пр. Богородицы, пошло из литовских полевых городов на поле со князем Вишневецким литовских воинских людей и запорожских черкас тысяч з десять... чают де тому пану Вишневецкому с теми запорожскими черкасами приходу войною под твои государевы полевые украинные города”.⁴⁾

Ще менше певних даних мала Московщина про число козацького війська, часами оцінюючи його з фантастичними перебільшеннями до 100 тисяч включно.⁵⁾ Сумуючи всі відомості, які Розрядний приказ мав про ситуацію в Україні, можна бачити, що нічого певного він довідатися не зміг. В наслідок того разом з інструкціями про агітацію серед православних йшли з Москви прикордонним воєводам накази „живіть с великим береженьем”. З початком війни лишалося загадкою, чи невідомий окраїнний степ лишиться пасивним і нейтральним, чи раптом викине проти Московщини тисячу армію. У всякому разі ставився уряд першого Романова до козаків, як до повсякчасно готової бойової сили, якої завжди треба стерегтися.

Таке саме ставлення до козаків, як до війська, стало готового до мобілізації, можна помітити і з польського боку. В перших днях листопада 1632, отже відразу з початком московського наступу, Остророг радив на соймі, поки зберуться гроші на затяг війська та скінчаться

¹⁾ Акти Мос. гос., № 327, 328, 341, 344, 424, 427, 432, 435, 436.

²⁾ Ibid., № 329. ³⁾ Акти Мос. гос., № 336. ⁴⁾ Ibid., № 435. ⁵⁾ Ibid. № 449.

церемонії коронації, пустити на ворога козаків, додавши до них 2.000 жовнірів з подільської армії Конецпольського.¹⁾

Пересторога з Москви своїм воєводам „чтоб на них Литовские люди и Черкаси безвестно не пришли и дурна какого не учинили” виглядає супроти таких чуток конечною вимогою військової обачності.

В протилежність до України, відомости, що діставала Московщина з Литви, значно спокійніші та одноманітніші. Поганий стан прикордонних укріплень, кволість їх залог, брак більшої кількості готового війська — Москва знала, що саме її тут вразі війни чекає. Коли її приходили вісти про воєнні приготування, то вони були обчислени найдалі на весну 1633 року. Литовське пограничча було до війни не готове і під час міжкоролівя після смерти Жигімента III ніяких більших заходів для його зміцнення не починено.

Стримати козаків від війни проти себе Московщині не вдалося. Смерть запеклого ворога православя Жигімента III (20 квітня 1632) і вибір на короля толерантного в справах віри і популярного серед козаків його сина Володислава IV відібрали у московського сторонництва в Україні ґрунт під ногами. Новий король не забарився поробити уступки православним, і це на деякий час внесло втихомирення в релігійні відносини. Рівночасно Київопечерський архимандрит Петро Могила, виклопотавши собі на соймі привілей, силоміць скинув Ісаю Копинського і сам сів на митрополичому стільці. Споріднений з найвизначнішими магнатськими родами Польщі, захоплений зовнішніми декоративними формами католицького богослуження Могила не відчував ніякого тяготіння в бік московського православя. Зміна зайшла і в козацькім проводі. З кінцем 1632 р. зник прихильний до Москви наступник Кулаги, Діденко²⁾ і в 1633 р. в ролі козацького гетьмана під Смоленськом виступає представник лояльної старшини Тиміш Миколаєвич Орендаренко, родом знад „татарської границі”.

Заплутані внутрішні справи і Війська Запорожського і цілої Польщі були причиною того, що на початках московського наступу в осені 1632 року на північних кордонах України не зявилося скільки - небудь значніших козацьких сил.³⁾ Це мусило зміцнити москвинів у надіях на те, що козаків можна буде взагалі стримати від виступу по польському боці. Пізніший перебіг військових подій виявив, що сподіванки Москви не були цілком безпідставні. Крім того, що як завжди, певна кількість етнічно українського козацтва знайшлася на московській службі, і серед маси вірних королеві козаків не обійшлося без заворушень.

Деякі, хоч відповідно до своєї розхитаної державної організації невеликі приготування на випадок вибуху війни робила також і Польща. Жигімонт III мусив в останніх днях свого життя поласкавішати до козаків і прислав гетьманові Кулазі стяг, булаву та бубни, заохочуючи його до походу на Московщину. Рівночасно заборонив він австрійському послові вербувати козаків на цісарську службу, бо, мовляв,

¹⁾ Радзивіл, 82. ²⁾ Акти Мос. гос., № 424, 427; М. Груш., VIII, 1, стор. 202.

³⁾ Груш. VIII, 1 стр. 201.

і йому самому ці люди будуть потрібні.¹⁾ Жигимонт мусив запобігати перед козаками і православними взагалі не лише через кінець речінця Деулинського перемирря, але й тому, щоб забезпечити можливо більше прихильників королівській кандидатурі свого сина.

Безкоролів'я, як показувала польська історія, могло тягтися й роками, але не слід було пропускати зручної хвилини безвладності ворога, і тому Московщина, на пораду царевого батька патріярха Філарета, наважилася зірвати перемирря більш як за півроку до визначеного в Деулині терміну та розпочала наступ на державу Вазів. „Того ж місяца Августа в 9 день (19 серпня нового стилю) послал Государь в Литовскую землю воевод под Смоленеск и под иные города”, — значиться в Дворцових Розрядах,²⁾ але фактично важка державна машина Московщини прийшла в рух тільки пару місяців пізніше.

ІІІ. МОСКОВСЬКИЙ НАСТУП.

Головною ціллю війни для Московщини було відірання назад втрачених під час Смути міст, з яких головним був Смоленськ. Це визначило й цілий московський плян кампанії. Головні сили перед початком війни сконцентрувалися у Вязьмі, в команді Шеїна, та у Ржеві під начальством князя Прозоровського. Шеїн мав вирушити через Дорогобуж на Смоленськ, а Прозоровський — з ним там зєднатися, здоувши по дорозі фортецю Білу. Менші війська зібрались у Калузі та в південних твердинях, але й вони на перших порах мали проти себе тільки слабі залоги спорохнявілих фортець. Не диво, що спочатку московський наступ розвивався успішно.³⁾

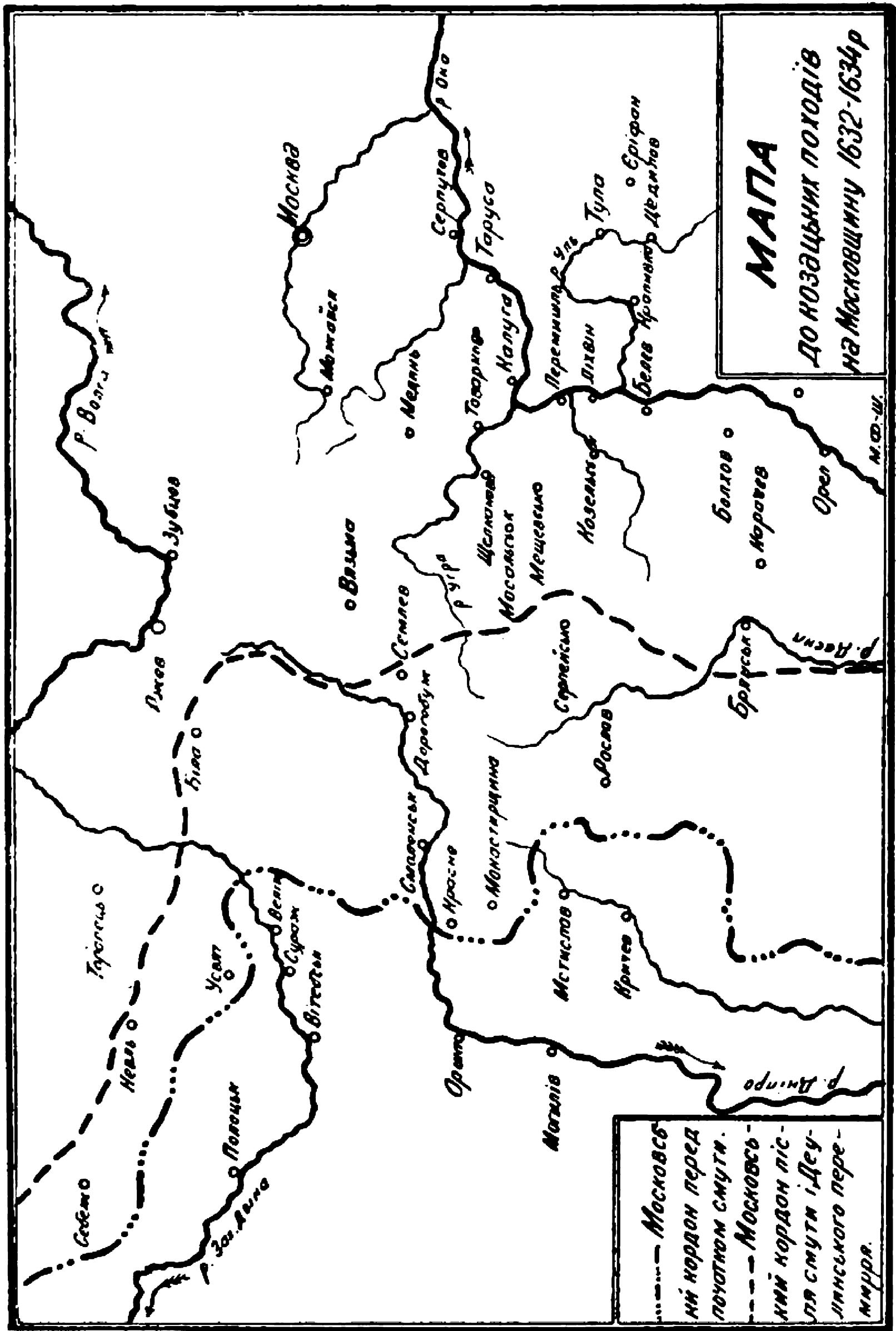
З початком жовтня 1632 р. велика армія Шеїна та Ізмайлова рушила на Литву. Рушала дуже поволі. Сам Шеїн писав, що не може йти більше ніж 10 верстов денno, бо гармати вязнуть в розмоклих шляхах.⁴⁾ Але поляки спочатку були не встані поставити якийбудь опір. Майже без спротиву здобув Шеїн Дорогобуж, після трьохденної облоги здався Серпейськ (20 — 22 жовтня), зразу піддалася князеві Прозоровському і Біла (20 листопада), а за шість днів пізніше впав Рослав. Далі здобули москвини Невль, а в грудні взяли Себеж та спалили Кричев. Наступ москвинів на Веліж, не вважаючи на лихий стан укріплень, литовські війська відбили (25 грудня).⁵⁾ Опір, який могли поставити литовські твердині з нечисельними залогами та майже без харчів і муниції, був мінімальний. Тим більше вражає повільність рухів наступаючих московських відділів. Князь Прозоровський, наприклад, що на своїм шляху від Ржева до Смоленська мав лише одну перешкоду — фортецю Білу, яка скапітулювала вже 20 листопада — ще 31 січня не встиг зєднатися з Шеїном. А Шеїн, обложивши Смоленськ уже в середині листопада, жалівся, що не може провадити правильної облоги.

Одною з причин цього явища була задалеко йдуча бюрократизація військового апарату. Центральний уряд хотів затримати в своїх руках

¹⁾ Акти Мос. гос., № 318, 330. ²⁾ Дворц. розр. II, 285.

³⁾ Всі дати подано новим стилем. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 415.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 425, 440, 453, 454, 466; Кн. Розр. II, 381; Дворц. Розр. II, стр. 298, 301—303, 307.

головний провід над операціями, а це викликало не лише затримку в руках, але й стратегічні помилки, бо на віддаленні годі було мати ясне представлення про ситуацію на війні. З другого боку, таке втручання відбирало московським воєводам рештки ініціативи, тим більше, що інструкції з Москви постійно повторювали стару пісню про якнайбільшу обережність. Характеристичний під цим поглядом царський наказ окольничому князю Прозоровському стояти з „бережнем” у Ржеві і посылати в Литву лише дрібні стежі для насоків. Аж коли Шеїн повідомить Москву, що він досяг Смоленська, тільки тоді прийде Прозоровському з Москви ж наказ рушати вперед з більшими силами.¹⁾ Таким чином стають зрозумілими і повільність Прозоровського і нарікання Шеїна, що „всего города Смоленска кругом осадити некем” і змарновання москвинами вислідів несподіваного нападу.

Другим злом московської армії була масова дезерція, на яку теж жалівся Шеїн. Трапився випадок, коли за один тільки день втікло з московських становищ під Смоленськом 271 дворян та дітей боярських.²⁾ Московські акти пояснюють причину дезерції страхом вояків перед загрозою татарського нападу на їх родини. Не так слушно, бо татари руйнували південну Московщину в літі, а тимчасом з московських же реляцій видно, що царським воєводам, вже від березня 1633 починаючи, доводилося видавать загонам дезертирів цілі бatalії.³⁾ Більше рації має Шеїн, указуючи на погане запровіянтування, через що військо зазнавало голод від самих початків кампанії. У всякому разі масові втечі з московського війська вказують на слабу дисципліну та відсутність бойового духа в армії, супроти чого царські намовлення та погрози помагали мало.

Подібні обставини неприготованості до війни застали москвина в початках свого наступу і на українських кордонах, хоч тут всетаки помітно трохи кращий стан кріпостей. Московські воєводи на півдні Баїм Болтін та Іван Єропкін мали наказ розпочинати наступ після того, як дістануть вісти, що Шеїн стоїть під Смоленськом⁴⁾ і тому перші відомості про воєнні акції в Україні появляються щойно з кінцем листопада. Наступ розпочали саме українські прикордонні залоги, посилаючи дрібні стежі вглиб ворожої території. 28 листопада загналась одна така стежа в околиці Каравчева. Переслідуючи її (за московськими даними було 1715 москвинів проти яких 200 „литовських людей”), голова Андрей Зіновів перейшов кордон і обложив Трубчевськ; після кілька відбитих штурмів і вилазок комендант фортеці Красковський мусив 12 грудня скапітулювати.⁵⁾ Не менш енергійно боронився й Новгород Сіверський, 5 грудня оточений воєводою Болтіном: в днях 9, 14 і 25 грудня обложені робили вилазки, але остаточно вдалося москвинаам підпалити місто, здобути його, а залозі, що пішла пробоєм, завдали важкі втрати (30 грудня); сам комендант Куницький попав у полон.⁶⁾ Ще раніше, після двохденного бою 27 і 28 листо-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 389, 479. ²⁾ Акти Мос. гос., № 543.

³⁾ Акти Мос. гос., № 475, 485, 505. ⁴⁾ Розр. Кн. II, 423—424.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 489, 602. ⁶⁾ Акти Мос. гос., № 483, 489, 512, 547.

MANA

до вісених подїй 1632-1634

ME CIGAR PAPER

Moscowcianum — repertoar nepsz

MURKIN'S MUSICAL WORKS

! Leyendecker's paper

—G. ——
—G. ——

P. COX

卷之三

Olfaction

卷之三

George

Omnibus

Синтезированы и исследованы

卷之三

SULLY'S LEAVES

8 NOV 1962
SAC-1000

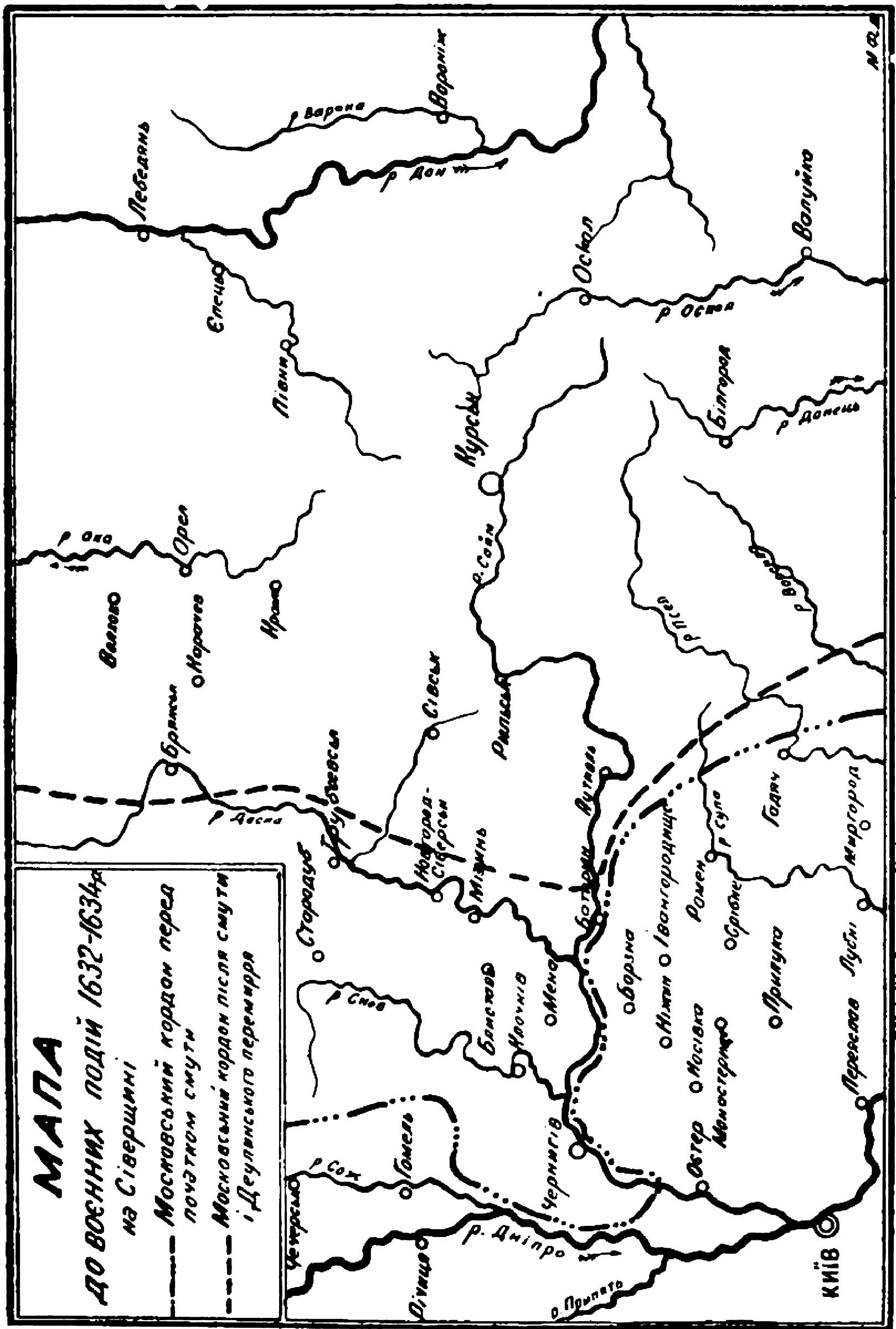
Occhio

卷之三

卷之三

Київ - Межигір'я - Ізюм

卷之三

пада здобули москвини Почеп і зруйнували Батурин (24 листопада) за те, що перед тим батуринці напали на Московщину і знищили кілька сіл.¹⁾ Взагалі, не вважаючи на чисельну перевагу москвинів, прикордонні старости не тримаються виключно оборонної тактики, хоч загальна ініціатива й лишається у ворожих руках. В початках січня Сіножатський, Гриневський і Виссель з Ромна, Борзни та Ніжина кілька разів руйнували околиці Путівля, а в кінці місяця підходили й під Новгород Сіверський. Ганяючись за ними, московські відділи спалили Ромен, за виїмком фортеці, та мали, згідно з їх даними, подібні сутички під Борзною та Мізинем (22 і 27 січня). В бою під Мізинем московська реляція признає, що москвинам прийшлося скрутно, але їх вирятувала вчасна підмога. Проте єдиним доказом московського успіху лишилося троє пійманих на шляху „черкас”, що при розмірах сутички (700 „литовських людей”) робить перемогу дуже сумнівною.²⁾ Систематичні зусилля москвинів у січні 1633 направлено було на здобуття Стародуба; для того стягнено навіть наємні чужоземні війська. Стародуб скапітулював після багатьох вилазок та більше як трьохтижневої оборони десь у перших днях лютого.³⁾ Після цього москвини пограбували околиці Гомеля, а донські козаки отамана Балаша зловили між Гомелем і Чечерськом пана Солонину, що пробував зібрати проти москвинів якесь військо. З того, що воно розбіглося на саму чутку про наближення донців, можна бачити, що це був зовсім маленький відділ.⁴⁾ Натомість загін до сотні „литовських людей” поруйнував околиці Рильська; при повороті москвини розбили його в селі Зметневі.⁵⁾

Як видно з зіставлення даних про здобуття, наприклад, Серпейська чи Білої, де капітуляція була справою кількох днів, з відомостями про Трубчевськ, Новгород Сіверський або Стародуб, що тижнями здержували ворожі сили, — українське пограничча виявило більшу силу спротиву, ніж литовське. З другого боку не можна забувати, що направлені на південь московські сили були значно менші від головної армії Шеїна тоді, як залоги українських фортець були сильніші від литовських (Біла 110 вояків, Дорогобуж 130, Серпейськ 60, Новгород Сіверський 830 — у тому числі 500 узброєних селян).⁶⁾ Нажаль, неможливо оцінити співвідношення сил московських і української пограничної охорони, крім поодиноких випадків, як у Трубчевську. Зі всього видно, що москвини мали на своєму боці значну чисельну перевагу і тим вище доводиться оцінити рухливість пограничних командантів і їх зусилля утримати стан війни рядом партизанських нападів.

Визначна участь місцевого населення у цих операціях, як видно на прикладі Новгорода Сіверського, змусила спинитися над ними докладніше. Все таки розріжничкова патрізанка не мала змоги вирвати воєнної ініціативи з рук ворога, що пляново опановував твердиню за

¹⁾ Акти Мос. гос., № 482, 500, 547, 602. ²⁾ Акти Мос. гос., № 483, 497, 512, 547.

³⁾ Акти Мос. гос., № 500, 504, 595, 601. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 504, 507, 595.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 497. ⁶⁾ Акти Мос. гос., № 345, 423, 440, 443.

тврдинею і зараз же заходився укріпляти і зміцнювати кожен новоздобутий пункт.¹⁾

Ціль воєнних операцій на Сіверщині була для Москви та сама, що й на півночі — повернення собі втрачених під час Смути міст. Але акцію на півдні трактувалося в Москві, як другорядну супроти головного завдання — здобуття Смоленська. Воєводи, що збиралися в Сівську — Федір Плещеев і Баїм Болтін мусили бути напоготові, щоб на перший же наказ Шеїна вирушити до нього під Смоленськ. Лише, коли він під Смоленськом їх не потребував, могли вони воювати на Сіверщині.

„А однолично воеводам Федору Плещееву да Баиму Болтину с ратными людми сбратца, и Государевым делом промышлять, смотря по тамошнему делу. А как боярин и воевода Михайло Борисовичь Шеин по вестем к ним отпишет, а велит им итти к себе в сход, и воеводам Федору Плещееву и Баиму Болтину перебрав людей конных и пеших итти в сход тотчас“.²⁾

Тому москвинам важко було не розпочинати на півдні ніяких ширше закроєних операцій. В наказі воєводі Іванові Єропкінові, що з кінцем листопада заступив у Сівську померлого Плещеєва, московський уряд сам формулює так свої ціли на українському пограниччу.

„...велено им быти на Государеве службе на Севере, и над города, которые отданы были к Литве на время, Государевым и земским делам промышляти, чтоб за Божьею помочью те города учинити под Государевою высокою рукою по прежнему... и того искати, чтоб Северские города Новгородок, Стародуб, Трубческ, Чернигов, Монастыревской, учинити под Государевою высокою рукою по прежнему. А наперед им промышляти над Новым городком и над Стародубом и над Трубческом, чтоб милостью Божьею те города от Литовских людей очистить“.³⁾

Цю першу частину згори накресленого пляну московські воєводи, як було показано, встигли виконати до лютого 1633 року. Напад на ті українські міста, які ніколи не належали до Московщини, допускався вразі відсутності більших сил ворога.

„...смотря по тамошнему делу, идти со всеми людми под Северские города которые за Литвою, и Государевым делом промышляти всякими обычая с великим раденьем, покаместа в Северские города из Литвы прибылине люди не пришли“.⁴⁾

Вразі приходу до ворога значної підмоги мусили московські воєводи в першу чергу дбати про безпеку власної території і переходити до оборонної тактики.

З кожного наказу передовсім проглядає згадане другорядне значення південного кордону, де москвинам залежало найбільше на тому, щоб не звязувати занадто своїх сил. Післані туди воєводи дістали, щоправда, програм і наказ для наступу, але мусили бути кожну хвилину готовими відійти на підмогу головній армії під Смоленськ. В силу конечності готуватися там до рішучого удару. Московському урядові було дуже незручно тримати на півдні значні війська, а це було б необхідно, якби в війну проти нього встрияла єдина тамошня поважна сила — козацтво. Тому вже в січні 1633 р. після своїх перших успіхів, цар, не бажаючи дразнити козаків, заборонив своїм військам нападати самовільно на козацькі міста, бо

¹⁾ Акти Мос. гос., № 601. ²⁾ Кн. Розр. II, 424.

³⁾ Кн. Розр. II, 427—428. ⁴⁾ Кн. Розр. II, 431.

„чекасы стоят за веру против еретиков, что польские люди у них православную веру нарушают и за то у них с польскими людьми за веру бои были великие да и ныне есть”.¹⁾

Цікаво, що цей наказ спеціально називає „чекаське” місто Чернігів, як город, якого не вільно зачіпати. Тимчасом Чернігів перед Смутою належав Московському царству і в попередніх наказах, цитованих тут, находився в числі міст, поворот яких до Москви виставлявся одною з основних причин війни, одним із головних воєнних завдань; здобуття його являлося для Московщини справою престіжу.

„Чтоб неправды Польскому и Литовскому Королю и Польским и Литовским людем отомстить, и города б, которые отданы к Польше и Литве, за саблею поворотити к Московскому государству по прежнему”.²⁾

писалось в інструкціях воєводам. Отже, щоб не зачіпати козаків, Московщина робила уступки навіть в основних цілях війни. Інтерес цього факту не менший від того, що московська відмова виявилася лише тимчасово і як козаки встрияли таки в війну, то царські воєводи занехали відносно них всяку оглядність і напали на Чернігів.

Царська інструкція, що забороняла чіпати козаків, припинила московський наступ на Сіверщині. Останні згадані походи з початку лютого відбувалися вже в безпечному напрямі на Гомель. Але до того часу скінчилися конфесійні сварки на соймах та коронаційні церемонії і напруження серед православних ослабло. Незабаром мусила Московщина сконстатувати, що козаків стримати від війни не вдалося. Король Володислав видав козацьким депутатам офіційний дозвіл воювати царські землі і цей дозвіл швидко найшов серед козацтва відгомін.³⁾

IV. ВІЙНА НА УКРАЇНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧУ.

Відомості про боротьбу на північних кордонах України назагал представляються дуже слабо. Вся увага мемуаристів скупчилася біля головної армії, особи короля і відсічі Смоленська — далека Сіверщина цікавила їх мало. Доводиться користати московськими донесеннями, зібраними головно в першому томі „Актів Московського Государства”, донесеннями, яких фальшивість і недокладність оцінив уже Целевич.⁴⁾ Це властиво чолобитні ріжних воєвод та їх підручників, де вони, просячи нагороди, виставляють у як найліпшім світлі свої подвиги. Невдачі затушовуються або просто замовчуються і про них можна лише уривками довідатися зі скарг котрогось із потерпілих або зі скіпих даних польської сторони. Звичайно ж чолобитні стереотипно описують „крепкое стояние” царських людей і постійно повторюють, що „багато литовських людей і чекасів побито і взято в полон”. Вістки про Сіверську кампанію з польських джерел, або від Ляйсніца свідчать, що перебіг її зовсім не був такий невдалий для поляків і козаків. Пізніше на воєнних акціях довкола Смоленська, про які збереглося більше обосторонніх даних, можна доказати звітам про перемоги (сеунчам) московських воєвод прямо брехливість. Щодо України, не

¹⁾ Акти Мос. гос., № 486.

²⁾ Кн. Розр. II, 417, 421—422; Акти собр. III, стр. 206—207.

³⁾ Радзивіл, 153. ⁴⁾ Цел., стр. 3.

лишається нічого іншого, як брати московські дані з їх описами подвигів та вірної служби, памятаючи, що автори при писанні мали в першу чергу на оці царську нагороду і відповідно представляли свої діла.

В осени 1632 року, як вже згадувалося, московське військо не знайшло проти себе ніяких ворожих сил, крім невеликих залог, що не погано виконали свій обовязок. Подати підрахунок чисельності супротивників не представляється можливим. Згідно з московськими даними залога Новгорода Сіверського складалася з 830 людей, а в тому числі 50% мирного населення, яке можна було в крайньому разі озброїти. По реєстру з кінця 1632 року в 12 московських твердинях, звернених до України (Брянськ, Сівськ, Рильськ, Путивль, Вороніж, Єлець, Лівни, Оскол, Лебедянь, Курськ, Білгород, Валуйка) було біля 13 тисяч залоги, не враховуючи окремих сторожевих частин для супроводу послів, тощо. З цих залог широко користалися для поповнення дієвої армії — це були реєстровані „ратні люди”, а не для хвилевої потреби узброєне населення. До цього треба додати ще залоги новоздобутих Почепа, Трубчевська, Новгорода Сіверського та Стародуба і прислану з Москви дієву армію; її обрахували в Розрядних Книгах на 1556 вояків, але без „третьої статі” і без наємних чужинецьких відділів, що згадуються під Стародубом. Вістки пограничних воєвод про пятнадцятьтисячне військо Вишневецького, яке буцім-то збиралося напасті на Московщину, показалися передчасними: з тих самих московських даних видно, що Вишневецький пробував зібрати козаків, але ті його не послухали і з ним не пішли.¹⁾ В той час козаки, як і все інше населення Польщі, були занадто заняті внутрішніми справами і в більшому числі не виступили проти ворога. Лише в лютому 1633 почали вони потрохи збиратися до Ніжина, що, судячи з частих згадок москвинів, виконував роля головної бази для України. З того місця походить чутка, що велике козацьке військо перейшло Дніпро і спрямувалося на північ.²⁾ 18 лютого прийшов у Ніжин відділ з 1000 литовських людей і 300 черкас з 5 гарматами;³⁾ там же перебував уже і Запорожський гетьман, нажаль неназваний по імені. 24 лютого московський голова Оладьїн мав під Івангородищем видимо не дуже вдалу для нього сутичку з дальшими відділами, що прямували до Ніжина. В переходному москвинами листі, датованім 25 лютого, повідомлялось:

„А козакам всем русским тамошним украинным тотчас указано идти в землю государеву, а идти указано под Москву, а подлинно у нас весть, что уж Божьею милостью наши Путивль высекли...“.⁴⁾

Остання замітка може слугити доказом успіху січневих рейдів під цю московську фортецю.

Лютий-березень 1633 був в Україні моментом переломовим. Відтепер головна ініціатива переходить до козаків і поляків — переважно вони атакують і змушують москвинів до оборони. Чолобитні і далі повідомляють про побіди царських слуг, але побіди одержані над напа-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 436.

²⁾ М. Груш. VIII, 1, стр. 203 цитує за Szelągowski „Rozkład Rzeszy“.

³⁾ Акти Мос. гос., № 547. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 501.

даючими, здебільшого на московській території, і навіть вони не лишають сумніву щодо того, що козаки являються наступаючою стороною. На підставі власних московських даних, сили, що спричинили зміну в війні, були не дуже значні. 7 березня 5.000-на армія, зложена з козаків на чолі з гетьманом та поляків під проводом Пясечинського (каштеляна Камянецького), Мурацького, Воронича і Висселя піdstупила під Путівль, але, не взявши фортеці, повернула назад.¹⁾ Загін донських козаків отамана Сеньки Пирога, довідавшись про їх прибуття, вирушив спід Стародуба на допомогу загроженій фортеці. Ослабленням Стародубської залоги скористався інший відділ (2.000 козаків та 1.000 жовнірів) і вночі на 5 квітня пробував несподіваним насоком захопити Стародуб, але йому не вдалося. Як керівників загону названо полковників: Бодашевського, Вовка, Сосновського, Скарбовського та Побідинського.²⁾ В перших днях цього місяця відділ біля сотні „литовських людей” повздовж Псла вдерся в околиці Рильська та Курська. Московські реляції хваляться, що він був при повороті 8 квітня перебитий біля Чернова урочища до останнього чоловіка.³⁾ В кінці березня вислав воєвода Болтін військо з Новгорода Сіверського на ворожу землю, але це військо вернулося, стрінувши (і очевидно розбивши) „литовських людей” на річці Сливані, недалеко від міста. З 15 квітня збереглося знову в характерних хвалькуватих тонах видержане справоздання воєводи Михайла Волинського про його „промисел” над відділом литовських людей, що вертався спід Валуйки і здібався з його людьми над річкою Розумною біля Білгороду.⁴⁾ Була ця сутичка успішна для москвинів, чи ні, — але в усякому разі відбулася вона на московській території, а це ще раз свідчить про те, що московський наступ застряв. Так само слідами офензивної діяльності козаків лишилися спроби несподіваних нападів на Новгород Сіверський (16 травня, 13 і 14 червня), Стародуб (19 червня) та Почеп (24 червня).⁵⁾ Останній напад перевів 3.000-ний відділ в команді Копинського, Добровського, Пичуги та Ботвінка. В більшості випадків ці сутички не повставали з серйозного заміру повернути назад втрачені міста, а траплялись в тягу партизанських насоків з метою пошарпати ворога. З московського боку, коли не числити властиво неприналежного до України рейду на Кричев (6 травня), можна знайти вістку лише про один єдиний напад на зовсім близьку від Новгорода Сіверського Блиставу 7 травня і то напад безуспішний, судячи по тому, що не тільки результат його замовчано, але навіть бракує звичайного звороту про побиття багатьох литовських людей.⁶⁾

Більших розмірів воєнна операція почалася пізньою весною. 24 травня велике козацько-польське військо під проводом Яреми Вишневецького, польських полковників Пясечинського і Мурацького та гетьманів Дорошенка і Тимоша Орендаренка, вийшовши з Ніжина, обложило Путівль. Московські воєводи заздалегідь через язиків довідали-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 547. ²⁾ Акти Мос. гос., № 509, 595.

³⁾ Акти Мос. гос., № 547. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 520, 538.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 540, 595, 601, 688, 690; Дворц. Розр. II, 326—327, 333.

⁶⁾ Акти Мос. гос., № 601, 690.

ся про його прихід і, оцінивши силу війська з явним грубим перебільшенням на 50 тисяч вояків, заалармували Москву. В Москві не на жарт затривожилися і вирішили післати на відсіч боярина Федора Бутурліна з військом „оприч З-їй стати” біля 1.500 вояків, до яких мусили ще прилучитися відділи з Курська, Брянська, Рильська та Новгорода Сіверського.¹⁾

„...по Путинским вестем указал Государь быть на Севере в походных воеводах стольнику и воеводе Федору Матвееву сыну Бутурлину... а сбирается с людми в Каравачеве и итти помогать Путинлю и всем Северским городам”.²⁾

Ціле значіння цеї підмоги стане ясним, коли пригадати, що Сіверщина була побічним, менше важним театром війни. Всі сили Московщини напружувала для акції під Смоленськом і раптом опинилася перед необхідністю допомагати своїй власній, загроженій з півдня території. Посилка Бутурліна свідчить, що козаки встигли скоріше змобілізуватися і стати небезпечними Москві, ніж королівська армія, про яку тоді ще не чути було. Це не могло не вплинути на загальні директиви, які одержав Бутурлін; після визволення Путівля мусив він

„в уезды смотря по вестем и по людем на Литовских людей и на Черкас посылати голов с сотнями, и велеть над ними промышляти всякими обычая, чтоб над Литовскими людми и над Черкасы поиск учинити, и у городов стоять и уездов воевать не дать”.³⁾

Та до Москви в цей час дійшли вже вістки, що під Річицею зібралось значне козацьке військо, готове вирушити під Смоленськ. Тому ціль наказаних Бутурлінові нападів стала — не лише перешкодити козакам самим переходити в наступ і руйнувати московські міста, але й унеможливити своєю діяльністю козацький марш під Смоленськ:

„...и в Литовские города в те поры голов с сотнями и с охочими людми посылати, и велети Литовскую землю воевати, чтоб однолично Литовским людем и Черкасом под Смоленеск походу помешка учинити, и под Смоленеск их не пропустить, а тех бы Литовских людей, которые идут под Смоленск, тем не обнадежить”.⁴⁾

Таким чином, остаточно увиразнилося для Московщини значіння Сіверського фронту: крім давнього завдання — в разі потреби йти під Смоленськ на допомогу Шеїнові, московські воєводи на Сіверщині мусили боронити власну землю, козакам „у городов стоять и уездов воевать не дать” та не допустити козацькі війська вирушити на головний фронт, звязуючи їх на півдні збільшеною активністю.

Облога Путівля мусила остаточно показати Москві, що „черкасів” від виступу проти неї здергати не вдалося. Тим самим втрачало сенс і запобіглеве трактування козаків і буд'яка демагогія на тему спільногоплемени і віри. Бутурлінові велено навчати своїх вояків,

„чтоб они за святые Божии церкви, и за истинную православную крестьянскую веру и за Государя, и за всех православных крестьян и за свою природу против исконивечных врагов Полских и Литовских людей и Черкас стояли и с ними бились, сколько милосердый Бог помочи подаст...”.⁵⁾

¹⁾ Кн. Розр. II, 462, 468—476; Акти Мос. гос., № 646.

²⁾ Дворц. Розр. II, 330. ³⁾ Кн. Розр. II, 473—474.

⁴⁾ Акти собр. III, № 220; Кн. Розр. II, 475; Акти Мос. гос., № 514, 517.

⁵⁾ Кн. Розр. II, 471—472.

Апеляція до інакшої „природи” та „споконвічної ворожнечі” в XVII столітті бреніла аналогічно до національних проявів у теперішні часи. Розуміється, і спершу, звертаючись до почувань „православної віри руских людей”, і тепер, проголошуючи черкасів людьми неістинної віри, інакшої природи і споконвічними ворогами, — Московщина керувалася тільки зasadами своєї державної рації.

Облога Путивля тяглася до 19 червня і не дала ніяких результатів. Згідно з московськими відомостями поляки і козаки підводили під місто тури і шанці, зробили підкоп, пробували бомбардуванням та посиленням підпалячів запалити місто, але все безуспішно. Втративши на наступах 4.000 вбитих та козацьких полковників Сорока і Самошка мусили вони відступити.¹⁾ Проти цих переборщених московських даних промовляє однаке факт, що командант козаків Орендаренко два місяці пізніше під Смоленськом являється знову на чолі свого війська. Знаючи козацькі звичаї, можна думати, що цього б не сталося, якби невдача під Путивлем мала дійсно більші розміри. Відступ козаків супроводився якимись не зовсім виразними явищами. Московські воєводи повідомляли, що козаки пішли в свою землю, або розійшлися по домах. Пізніше вони самі перепрошували короля за те, що відійшли від Путивля.²⁾ Зі згадки у Ляйсніца, з даних, що йх наведено Грушевським, та з того, що відтак Кисіль мусив наново закликати козаків до походу, видно, що велика частина їх влітку 1633 покинула воювати і вернулася додому.³⁾ Чи це була звичайна сваволя та інсубординація, чи може наслідки московської агітації, чи потягнення козацької політики, — трудно сказати. Армію Бутурліна в вересні можна сконстатувати в Стародубі,⁴⁾ але чи вона заважила на знесенню облоги Путивля — так само ствердити не можливо.

Саме до цього часу стосуються вістки Ляйсніца (датовані 10 і 17 червня), які повідомляють, що козаки, одержавши від короля запевнення охорони прав своєї віри, злучилися з татарами і напали на Московщину в силі 80.000 вояків. Цифра, навіть коли її брати спільно з татарами, зовсім не вірогідна. Козаки здобули одно місто і З остроги (так можна тут інтерпретувати німецький термін „schloss”) — те, що наступна реляція, за тиждень після першої, зовсім підтверджує її, надає правдоподібності вісткам. Нажаль, не згадано назви здобутого козаками міста і приходиться задовольнитися тільки свідоцтвом, що перебіг кампанії зовсім не був такий невдалий для козаків, як це представляли московські воєводи. Інтересна згадка Ляйсніца в реляції 17 червня, що москвини мусили своїй, загроженій з півдня землі посылати підмогу навіть з головної армії, що саме облягала Смоленськ. Це би значило, що козакам вдалося змусити Москву до зміни цілого пляну війни, — але цю чутку треба приймати з резервою, бо навряд чи головна польська кватира мала про стан московської армії Шеїна докладні відомості. Натомість сильну дезерцію „дітей боярських”, затривожених долею їхніх родин, ствердили і самі москвини. Виразно говорить Ляйсніц і про причини раптового козацького знеохочення:

¹⁾ Акти Мос. гос., № 529; Дворц. Розр. II, 333. ²⁾ Цел., 33.

³⁾ Груш. VIII, 1, стр. 203. ⁴⁾ Дворц. Розр. II, 341.

„Козаки, котрі (як я вже перед цим про це писав із Гродна) в силі 80.000 вояків були вдерлися у Московщину, повернули знову назад, пояснюючи, що вони не можуть битися зі своїми единовірцями”.¹⁾

Це була очевидно причина, подана козаками перед головною квартирою, але питання, чи відхід з війни був кроком козацької політики супроти Варшави, чи результатом московської агітації, — вона таки не вирішує.

Не всі козаки повернули додому і війна на пограниччу тяглася далі, тільки вже за змінених на користь Московщині обставин. В липні 5.000-ний козацький відділ в команді Яцка Остряниці зробив рейд у Московщину та „ізгоном” здобув і спустошив фортецю Валуйку. Сам воєвода Колтовський, що „оплошно и нестройно” командував у місті, попав до полону. Характерно, що звітка про це знаходиться не в реєстраціях воєвод, а в значно пізніших наказах із Москви, де Колтовського ставиться мимохідь в приклад нездарного командування.²⁾ Спід Валуйки направився Остряниця під Білгород, в дніх 30 липня до 1 серпня приступає до міста і сильно його понищив, але воєводі Волинському таки вдалось утриматися. Звідсіля Остряниця теж повернув в Україну.³⁾

Таким чином в тягу літа ситуація на Сіверщині міняється. Козаки в більшості випадків відходять геть тоді, як москвина отримують підмогу з військом Бутурліна та пізніше присланого на заміну Єропкінові Аляб'єва. Їх інструкція, як вже було згадано, наказувала наступову війну і, починаючи з серпня, москвина знову стають активніші та перебирають на себе втрачену ініціативу. Ще з 28 липня мається вістка про наскок загону полковника Косаревського на Стародубщину (300 вояків), де він розігнав ворожі стежі, але слідом за цим був розбитий москвінами при селі Напутичах,⁴⁾ отже, на довший час в ролі наступаючих находяться царські люди. 20 липня московська розвідка під Ромен ствердила, що ніде в Україні нема зосередження більших військ.⁵⁾ Слідом за тим великий московський відділ підійшов під Ромен, здобув усі три міські остроги і набрав багато бранців (1 серпня). Правдоподібно, до цього ж часу належить зруйнування Мени.⁶⁾ Але систематичні зусилля москвінів спрямовуються тепер проти останнього з утрачених в часі Смуги і ще не відвайованих назад міста Чернігова. Туди направляють тепер воєводи свої загони. 1 серпня сотник Родіон Кулпинський, висланий під Чернігів Трубчевським воєводою, мав на річці Снові, в 70 верстах від міста, сутичку з відділами Шапрана, Гацієвича, Розсудовського і Вовка. Єдиним доказом свого успіху, ізза якого билось чолом цареві за нагородою, були 3 полонені козаки, що, розуміється, не виключало можливости і зовсім іншого висліду бою.⁷⁾

¹⁾ 15 липня з Вільна.

²⁾ Акти собр. III, № 231 з 15 жовтня 1633; Акти Мос. гос., № 538 з серпня 1633 з побіжною згадкою, 683 з 2 липня 1634 про те, що Колтовський находитися в полоні.

³⁾ Акти Мос. гос., № 538, 700. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 540.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 646. ⁶⁾ Акти Мос. гос., № 646, 540.

⁷⁾ Акти Мос. гос., № 539.

Король Володислав, рушаючи під Смоленськ, доручив піклуватися охороною українського пограничча Адамові Кисілеві, тоді свіжо-спеченому підкоморію чернігівському, що дуже енергійно й сумлінно взявся за доручену йому справу.¹⁾ Перше його завдання — зібрати якенебудь військо, було тим трудніше, що король і канцлер Жадзік відмовляли йому дозволу вербувати козаків, яких, мовляв, Річ Посполита вже й так наняла досить і не матиме чим їх заплатити.²⁾ Кисіль сам таки мусив посередничати при затяганню козаків на службу під Смоленськ, куди король Володислав старався згromaditi якнайбільші сили; туди відкликають навіть відділ Пясечинського, що досі перебував на Сіверщині. Грушевський не може назвати по імені товариша Кисіля при переговорах з козаками; Ляйсніц вказує, що це була якась особа з православного духовенства, яка намовила козаків вирушити на допомогу королеві. Але прохання Кисіля про підмогу для українського пограничча були марні. Конецпольський, хоч саме й розбив татар на урочищі Сасів Ріг (24 липня, теж при участі козаків),³⁾ все ще мусив вистергатися маневрів Абази-паші і тому міг прислати Кисілеві лише одну кампанію. Кисіль закликав своїми універсалами населення добровільно збройтися на оборону батьківщини, затягнув на власний кошт козацьку хоругов зі 100 коней і утримував її впродовж півроку, а в міру потреби стягати до себе розсипаних на частах козаків. Їх було, за обрахунками черкаського підстарости Павловського, 12 тисяч — полк Лавринка, який залишили козаки, вирушаючи під Смоленськ. Речення з реляції про них „а в тім полку, як були під Путівлем, було їх 12 тисяч” вказує, що лишались на Сіверщині вояки вже бувалі і знайомі з особливостями місцевого провадження війни.⁴⁾ Це було все, чим на початках розпоряджав Кисіль. За Кисілевими даними, Бутурлін отримав у серпні з Москви свіжу підмогу і зараз розпочав спроби захопити Чернігів, виславши Аляб'єва з 2.000 війська. Останнього дня серпня москвини переправилися через Снов біля села Клочків і в дніх 1 — 3 вересня вдень і вночі тричі штурмували Чернігів, але були відбиті з великими втратами. На пропозиції скапітулювати чернігівці не відповідали, хоч їх положення було тяжке, бо ціла залога, вчисляючи й узброєних міщан, нараховувала 300 вояків; врятувало їх те, що у москвинів не було гармат. З вересня прискакав на відсіч Кисіль з кількома сотнями вершників. Загін Кисіля роздробився на кілька частин, які московські стежі помітили в ріжних місцях і це викликало у Аляб'єва враження великого відділу, що має намір його оточити. Тому москвини поспішно відступили.⁵⁾

Успішна оборона Чернігова тому заслуговує на докладнішу згадку, що це одинока більша воєнна подія на Сіверщині, відома не з російських джерел. З неї можна бачити, оскільки ріжнився дійсний образ війни від того, якому надавали тон московські реляції. Загін Кисіля разом із Чернігівською залогою був ледви половину так чисельний, як відділ Аляб'єва; роздріблення його на кілька частин було наслідком випадку, а не плянового маневру, і тим не менше, одної появи йо-

¹⁾ Пуласкі, 215—216. ²⁾ Пуласкі, 206—210. ³⁾ Памятники, 272.

⁴⁾ Пуласкі, 205—206, 214—215; Груш. VIII, 1, стр. 204. ⁵⁾ Пуласкі, 215—216.

го було досить, щоб заставити москвинів відступити. З самих листів Кисіля можна бачити, що автор їх не мав талантів полководця і роля сліпого випадку в боротьбі за Чернігів виступає зовсім виразно. Досить відверто визнає Кисіль власні помилки, наприклад, що під час відступу москвинів була нагода їх переслідувати і розбити, але він її не використав. Сам факт, що людина без військових здібностей, хай старанна і сумлінна, з мізерними силами змогла якось зорганізувати оборону пограничча, кидає не найліпше світло на московський воєнний провід у війні. Гідне уваги, що в московських документах знаходимо про цю облогу лише ляконічні згадки, що вони „Черниговской уезд воевали”.¹⁾ Можна думати не одну свою невдачу царські воєводи представили подібно ж, або і зовсім замовчали.

7 вересня московський відділ із 14 хоругов спалив Івангородище, тільки замочек залога відстояла²⁾ — слаба відплата за Чернігів, здобуття якого мало для Москви тим більше значіння, що він належав до міст, втрачених під час Смути, до „отчини государевої”. Отже треба було сподіватися повторного нападу. Кисіль, що з 1000 козаків і жовнірів вирушив назустріч відділові, який спалив Івангородище, дізнався про похід Бутурліна і Аляб'єва з 4000-ами війська і з гарматами на Чернігів, а 22 вересня дістав від чернигівського підстарости прохання допомоги. Виславши стежу під Путивль, Кисіль день і ніч поспішав назад і встиг увійти до Чернігова, коли Бутурлін був ще в семи милях від міста. Бутурлін, довідавшись, що Кисіль уже в Чернігові, завернув на схід, у напрямі на Путивль, відкриваючи цим рухом для себе можливість кинутися на Миргород або на Ніжин. Лішивши 400 вояків у Чернігові, Кисіль поспішив на допомогу загроженим пунктам і послав запорожському полковникові Лавринкові, що саме вертався з чат, наказ збирати козаків під Івангородищем. В наслідок зручного маневру Бутурліна, чи власної помилки, польський офіцер Виссель з Борзни повідомив Кисіля, що Бутурлін направляється туди; цим збив він з пантелику чернигівського підкоморя.³⁾ Поки Кисіль стеріг Сіверщини та збирав козаків, Бутурлін, непомітно пройшовши полями, 10 жовтня захопив і спалив Миргород за віймком остріжка. Кисіль і Лавринко рушили з наміром відтяти москвинам відворот, але один із їх відділів — Длотовського з Лубень, зарано зчепився з Бутурліном і, не мавши підтримки, був розбитий (11 жовтня). Московські реляції згадують, що в бою поліг полковник Пирський, який руйнував Куршину;⁴⁾ оскільки тутходить о згадуваний вже похід з початку квітня, то в такім випадку неправдива московська реляція про цей епізод, бо вона сповіщала, що нападаючий відділ знищено цілий до останнього чоловіка.⁵⁾ Можливо, очевидно, що тут натякається і на якийсь невідомий, замовчаний москвинами похід під Курськ.

Тим часом положення Шеїна під Смоленськом стало критичним і московський уряд мусив заопікуватися справою посилки йому підкріплень;

¹⁾ Акти собр. III, № 242. ²⁾ Пуласкі, 220; Акти Мос. гос., № 646.

³⁾ Пуласкі, 220—222. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 646, 663; Пуласкі 222—225.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 547.

„...а с Северы столнику и воеводе Федору Бутурлину, с дворяны Московскими и с жилцы и с дворяны и с детми боярскими, и с дворовыми людми, велено ити к вам же под Смоленеск, к тебе боярину к Михаилу Борисовичу...”¹⁾

писали Шеїнові з Москви 28 вересня. Але ніяких вісток про те, що Бутурлін виконав наказ нема. Імя його не зустрічається серед воєвод, що пробували прийти з допомогою Шеїнові. Натомість є вказівки, що на Різдвяні свята Бутурлін приїздив до Москви з Путивля,²⁾ отже можна твердити, що бодай до початку 1634 року він царського наказу виконати не зміг. Не тільки не перешкодив він походові козаків під Смоленськ, але ще й сам був так звязаний на півдні, що не міг в рішучий момент зявитися на головному театрі війни.

Сутички Кисіля з москвинами тяглися далі, але, як домірковується Пуласкі з листа короля до чернігівського підкоморя, уже з кращими для Кисіля успіхами.³⁾ Чи піslав бодай Бутурлін від себе якісь значніші відділи під Смоленськ, годі з певністю встановити; у всякому разі реестр гарнізонів згаданих 12 московських південних фортець з вересня 1633 року вказує збільшення числа вояків у порівненні з по-переднім роком. Не вважаючи на це, воєнна ініціатива вдруге і остаточно переходить до польсько - козацьких рук — пізня осінь 1633 р. стала другим переломовим пунктом війни. Аж до самого кінця кампанії москвини обмежуються обороною поза мурами своїх кріпостей за виїмком лише двох-трьох дрібних розвідчих рейдів та нападу на Борзну 5 січня 1634 р., коли їм вдалося спалити місто і набрати багато полонених.⁴⁾ Натомість окремі козацькі загони заходять чимраз далі в глибину Московщини, пустошачи її нарівні з тими військами, що виходили від Смоленська. На вислід війни вже не має впливу і далі напружене відношення між Кисілем і козаками; оборонець Сіверщини жалівся королеві, що козаки розбрідаються на чати і вразі потреби не можна їх швидко зібрати. Очевидно Кисіль не вмів як слід заімпонувати козацтву і воно його не дуже слухалось.⁵⁾ Та з кінцем 1633 року появляються на кордонах вже й інші ватажки, крім Кисіля.

Сильно збільшується передовсім чисельність армії на Сіверщині. Конецпольський нарешті зміг прислати від себе 2000 жовнірів під проводом Лукаша Жолкевського, що зіднались у Батурині з козаками і Вишневецьким, який мав від короля наказ іти на Сівськ, а потім під Смоленськ.⁶⁾ Мабуть про це військо згадує Вайнбер у реляції з 31 грудня, де він пише, що 7000-ній відділ зібрався у Чернігові, готовуясь напасті на Московщину, принайменше він характеризує його як „військо з Поділля”.⁷⁾ Козацький полковник Плахта офірував королеві послуги свого значного загону. Король звелів йому іти під Роглав.⁸⁾ В московських актах стрічаються вістки про скупчення польських і козацьких військ у Переяславі й Київі (в цьому останньому випадку називається неправдоподібна цифра 40.000) та про прибуття до Орендаренка з України великих козацьких підмог, про що повідом-

¹⁾ Акти собр. III, № 230. ²⁾ Моск., 84. ³⁾ Пуласкі, 226.

⁴⁾ Акти Мос. гос., № 635, 646. ⁵⁾ Пуласкі, 213—214, 222—225.

⁶⁾ Акти Мос. гос., № 619, 635. ⁷⁾ Ліске, 39. ⁸⁾ Цел., 71.

ляє також Ляйсніц та інші джерела.¹⁾ Всі ці дані разом треба приняти, як свідоцтво, що з кінцем 1633 року козаки не на жарт захотилися до війни. З тим моментом, як почалися походи в глиб Московщини, війна стала доброю можливістю для здобичі й наживи, її популярність в козацьких масах мусила сильно зрости і число охочих піти протореними з часів Смути і походу Сагайдачного шляхами, збільшилося. На це вказує рівнож і неохота козаків іти під Смоленськ на нудну облогу серед виснаженої довгою війною країни та їх постійні пропозиції піти на партизанку.²⁾

Нажаль, про останні місяці війни на півдні Московщини нема багато даних за мовчанкою московських реляцій. Кисілева нагорода за його подвиги — привілей на київську каштелянію згадує, що він з Яремою Вишневецьким та Лукашем Жолкевським огнем і шаблею повоював південну Московщину та розбивав московські відділи біля Путівля, Рильська, Кромів, Курська, Каравчева, Брянська і Болхова.³⁾ З більше відомих подій зими 1633 — 34 рр. лишається згадати напад князя Вишневецького на Курськ у кінці січня. 2 лютого вернувся князь назад,⁴⁾ як повідомляв втікач полоненик - москвин від запорожського козака Семена. Зі слів Семена втікач оповідав, що на приступах до Курська Вишневецький втратив 2000 людей. Відомість цікава не стільки своєю фактичною сторінкою, певно переборщеною, скільки ще одним свідоцтвом ворожнечі між Вишневецьким і козаками, з якою доводиться стрічатися кілька разів в тягу цієї війни. Досвід інтересний з огляду на пізнішу роль Вишневецького і на те, що з іншими польськими магнатами і командантами козаки видимо добре уживалися.

В перших днях березня Жолкевський заходився виконувати королівський наказ і збиратися до походу на Сівськ. В Батурині згромадилося численне військо з поляків, наемних чужинецьких відділів та козаків, на підставі ріжних даних, від 9 до 12 тисяч, під проводом вже знаних з пограничної війни Жолкевського, Вишневецького, Кисіля, Висселя, Вовка, козацьких старшин гетьмана Іляша та Остряниці і вирушило повз Путівль на Сівськ. Похід був так несподіваний, що в фортеці довідалися про нього лише за дві години до прибуття ворога. Тим не менше здобути Сівськ не вдалося. Облога тяглася з 10 березня до перших днів квітня, канонади, наступи і підкоп не повелись, але це ніскільки не перешкодило козацько - польському військові поруйнувати Комарицьку волость.⁵⁾ Згідно з королівським наказом, вразі невдачі облоги, військо мусило вернутися назад, але коли воно на відході стояло в Рильському повіті, в його нутрі вибухли непорозуміння, про які московські воєводи повідомляли зовсім ріжно. На підставі одних вісток Вишневецький і Жолкевський, почувши, буцім-то турки напали на Поділля, хотіли повернути назад, але козаки не бажали упускати доброї можливості для наживи і не схотіли вертатися. Інші дані говорять, що польські команданти розпустили своє військо, а козакам наказали іти під Смоленськ, але козаки не послухали і вернулися до-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 619, 635, 645; Ляйсніц з 14 січня; Моск., 82; Пуласкі 227.

²⁾ Груш. VIII, 1, стр. 206. ³⁾ Пуласкі, 227. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 619.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 635, 636, 637, 640, 653, 658, 664.

дому; тому Вишневецький звелів не пускати їх у міста та грабувати. Спільного в цих вістках стільки, що сварка вибухла між Вишневецьким, Жолковським та козацькими ватажками. Польські команданти вернулися додому, радили над новим нападом на Московщину, але Полянівський мир припинив воєнні акції.¹⁾

Козаки, розвоювавши надобре, поставили на своєму. Великий відділ — з московських джерел 12.000 людей і 4 гармати — під проводом Іляша Чорного, Данила Данилова та Остряниці пішов далі в Московщину і від 14 по 26 квітня держав в облозі Курськ.²⁾ Чи цьому ж самому відділові можна приписати останнє успішне діло війни — зруйнування Білгороду — перед самим заключенням миру на Петрівку 1634 року, сказати трудно. З чоловітень погорілого монастиря та пошкодованих служилих людей видно, що Білгород було здобуто, крім малого остріжка, і в руки переможців дісталася сила полонених. Успіх, яким закінчилася війна на Сіверщині, тим цінніший, що Білгород був по чисельності залоги одною з найміцніших московських фортець на півдні, займаючи (в осені 1632 р.) зі своїми 1189 оборонцями четверте місце.³⁾

Підсумовуючи результати війни на українському пограниччю, не доводиться багато характеризувати окремі війська. До всього, що було сказано в цих розділах про московську армію, можна додати хіба, що її вояки і воєводи виявили безперечно уміння, зручність і впертість при обороні укріплених пунктів. Тому два найбільші підприємства війни на Сіверщині — облога Путівля в літі 1633 р. і Сівська весною 1634 р., пройшли безрезультатно. Натомість, як свідчить чернігівський епізод і та безпечність, з якою козаки й поляки нищили околиці сильних фортець, — москвина нерадо і нерішуче виходили в поле й приймали бої тільки з малочисельними стежами. Адам Кисіль, що зі значно слабшими силами шукає в полі москвинів, і Бутурлін, що уникає зустрічі, служать найкращою ілюстрацією цього твердження. Щодо козаків, то дані занадто скupі, щоб заризикувати на якусь докладнішу характеристику їх. Суто партизанський уривчастий характер війни, очевидний брак якогобудь продуманого суцільного пляну кампанії з польсько - українського боку, розпорощував і без того незначні сили. Вся боротьба була не переслідуванням якоїсь певної, згори назначеної цілі, а результатом хвилевої потреби, приватної ініціативи Кисіля або Остряниці, натхнення чи фантазії Вишневецького. Якусь систематичність, концентрацію зусиль добачає Целевич тільки в спробах заволодіти Путівлем, що пояснюється географічним положенням цеї твердині, вкиненої між українські землі.

А всетаки безсистемна, добичницька українська партизанка вистарчала, щоб змарнувати всі московські пляни. Вмішання козаків у війну означало політично - дипломатичний неуспіх, але й мілітарної цілі не вдалося Москві сяягнути. Здобути давніше втрачені міста остаточно не повелося — Чернігів встиг відборотися. Як це було неприємно цареві, свідчать не лише двократні спроби здобути місто, але й прямі свідо-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 664, 673. ²⁾ Акти Мос. гос., № 663.

³⁾ Акти Мос. гос., № 680, 704; Кн. Розр. II, 673—680.

цва. У листі до данського короля Христіана IX¹⁾ названо Чернігів, поруч Смоленська, як місто, яке не вдалося повернути назад. Оборонити власну територію, козакам „у городов стоять и уездов воевать не дать” москвини не змогли. Унеможливити козацький похід під Смоленськ теж не вдалося. Більше того, якраз значніші московські сили в рішучий момент активністю козаків і поляків були привязані до цього побічного фронту — Бутурлін бодай до січня 1634 року, всупереч царському наказові, не зміг залишити Сіверщини. Порівнання даних про залоги московських фортець з кінця 1632 і вересня 1633 рр. виказує, що й ніякі значніші війська відійти геть під Смоленськ не могли. Ці осягнені результати — унешкідливлення всіх московських замірів і звязання на півдні московських сил — свідчать, що для україно-польської сторони побічний Сіверський фронт виконав свою роль. Тим більше ще раз доводиться піддати сумнівам односторонні московські дані про воєнні події і сподіватися, що може ще вдастися відшукати українські або польські джерела, які пролілють більше світла на цікаву історію партизанки Сіверського пограничча.

V. БОІ ДОВКОЛА СМОЛЕНСЬКА.

Тим часом на півночі ціла війна концентрувалася біля обложеного Шеїном Смоленська. Польське військо почало збиратися аж після закінчення коронаційних урочистостей; литовське, що правда, вже 1 лютого під проводом Радивила стануло у Краснім, але воно було таке невелике (на початках всього біля 2000), що не могло відважитися на більшу самостійну акцію проти москвинів. Литовцям вдалося тільки у кількох дрібних сутичках розбити московські залоги та двічі провести до Смоленська допомогові відділи з муніцією й харчами. Смоленськ врятувало попри енергію і хист начальників залоги Соколинського і Воєвудського тільки млявість і неуміння, з якими Шеїн провадив облогу.²⁾ Справді критичним стало положення фортеці аж влітку 1633 р., коли москвini закінчили будову цілого ряду незвичайно міцних і добре укріплених редут та бльокгаузів, якими оточили Смоленськ з усіх сторін, а сильна московська артилерія поробила в мурах великі виломи. Залога фортеці відбила великий наступ, але її становище з кожним днем ставало тяжчим. Король Володислав щойно на початку літа вирушив із Городна, та й то посувався дуже помалу; не менше повільно збиралося військо. В середині червня, за допомогою православних мешканців міста, москвini захопили і знищили Полоцьк. Тут цікаво згадати поведення полоцького автохтонного населення, як протилежність до того, що було в Україні, де в обороні Новгорода Сіверського або Чернігова узброєні міщани брали чинну участь. В останніх днях серпня нарешті король обєднався з Радивилом і польське військо стало обозом під Глушицею.

Вже в квітні 1633 р. дістав московський Розряд інформації, що понад 10 тисяч козаків зібралися біля Річиці і незабаром рушають на допомогу литовському гетьманові Радивилові.³⁾ Чи вістка була непра-

¹⁾ Руск. Ист. Библ. XVI, 669.

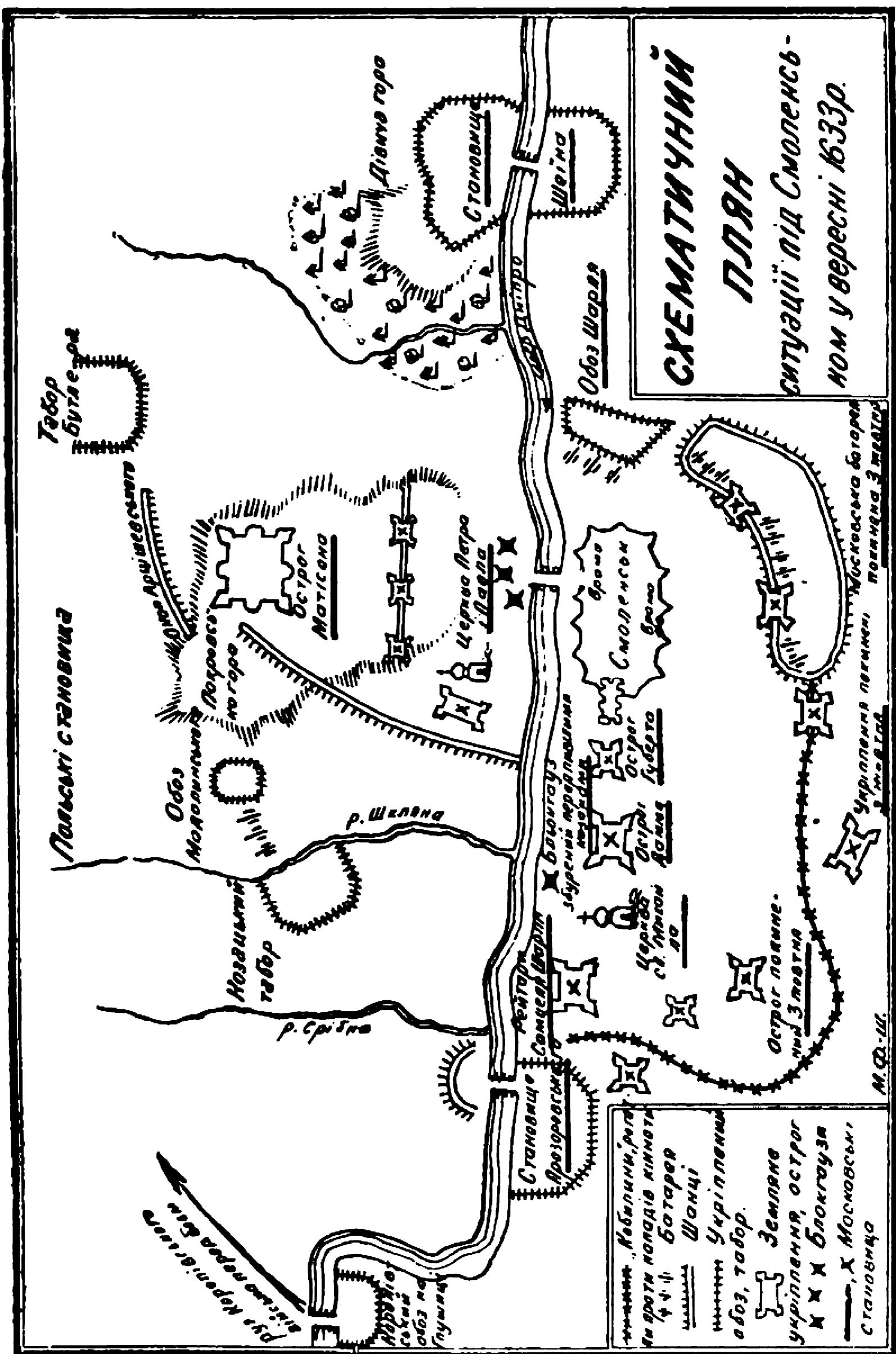
²⁾ Чемак, 210—211. ³⁾ Акти Мос. гос., № 517.

вильна, чи зайдли якісь перешкоди, — але вирушили козаки під Смоленськ щойно у серпні. З наведеної Грушевським реляції з тек Нарушевича¹⁾ видно, що козаки не дуже охоче йшли в похід і ставили участь у війні в залежність від виконання ріжних своїх домагань. Зовсім виразна згадка, що козаки були завернути з війни і їх треба було до дальшої участі в ній намовляти, є теж і у Ляйсніца. Король мав післати до козаків якогось православного духовника і той їх переконав іти під Смоленськ, тільки при умові вільного проходу королівськими землями.²⁾ Король хотів був, щоб козаки пройшли через московські землі, але ті категорично відмовились і тільки обіцяли „під горлом” не грабувати населення. Як зазначив пізніше зовсім не прихильний до козаків Альбрехт Радивил у своїх записах, перехід цей відбувся дійсно „dość regularnie i nie z wielką szkodą poddanych”,³⁾ що виставляє добре свідоцтво карності та здисциплінованості головного козацького війська. Їх маршрут ішов через Пинський повіт; очевидно вони розраховували зіднатися з головною армією ще по дорозі під Смоленськ. В переговорах із королівськими відпоручниками так само рішуче відмовились козаки від пропозиції Конецпольського за їх відсутності ввести „для безпечності задніпрянської” кварцяні війська в їх області. Козаки відповіли, що вони самі дбатимуть за безпеку своїх семей і залишили 12 тисячний полк Лавринка на допомогу Киселеві.⁴⁾ Коло 20 серпня козацьке військо стало в Могилеві, а потім розділилося на дві часті, з яких одна — 7.000 людей — підійшла на віддаль милі до королівського становища. Сполучитися з головним військом козаки не могли, бо розсяглі ліси не лишали місця для відповідно великого табору.⁵⁾

Московські укріплення кругом оточували Смоленськ. Головний табор Шеїна містився вище міста по обох боках Дніпра. На лівому березі стояли редути і бльокгавзи Прозоровського, що тісно оточували властиву Смоленську фортецю, а на правому боці річки, напроти міського мосту, на горі Покровській, розмістився наємний генерал Маттісон; бльокгавзи Маттісона і Прозоровського находилися частинно на терені міста Смоленська, спаленого москвинами перед початком облоги, за виїмком церков. 29 серпня пробував Радивил вивабити в поле Прозоровського, але москвини трималися пасивно і не виходили поза свої міцні, прекрасно заосмотрені артилерією укріплення. Зате вдалося навязати контакт зі Смоленською залогою і, повідомивши її про своє прибуття, 7 вересня король почав наступ на позиції Маттісона, а рівночасно поручив пільному гетьманові Казановському зробити диверсію в бік Прозоровського, щоб унеможливити йому подати допомогу нападеним укріпленням. Поляки здобули Покровську гору, але без головного московського острога, і полк королевича Яна Казимира прорвався в Смоленськ з порохом і харчами; при цьому однак поляки, особливо відділ Казановського, понесли важкі втрати і тому король вирішив опустити здобуті становища і знову відійти до Глушиці. Отже, так:

¹⁾ Груш. VIII, 1, стр. 204—205. ²⁾ 15.VIII. ³⁾ Радивил, 172.

⁴⁾ Груш. VIII, 1, стр. 204—205. ⁵⁾ 21.VIII. і 3.IX.

„Die 8 Septembris. Wrócił się nazad KJM z wojskiem do obozu na Hłuszycę, częscią dla tego, że wojsko nasze i głodem, i niewczasami zfatygowane było, częscią, że wiadomości o świeżym i nowym wojsku, które na posilek Moskwycinowi przyszło, zasiągnęły. Tu czekać na kozaki i na ostatek wojska, które niedaleko już jest podobno, będącimi”

записав Москоржовський і знову ще раз додав, що король постановив перед початком дальших акцій дочекатися козаків і резерву.¹⁾ Ляйсніц подає чисельність польського війська на 21.110 (у звіті з 3 вересня), Чермак за Москоржовським — на 16 тисяч,²⁾ отже видно воно було само по собі занадто слабе, щоб мати шанси на трівкий успіх проти москвинів; Шеїн розпоряджав найпевніше якими 60 тисяч людей, хоч у тому числі не більше 7.000 — 10.000 регулярної піхоти, але з прекрасними укріпленнями і переважаючою артилерією.³⁾ Рішучі успіхи короля почалися дійсно аж після прилучення козаків „без їх участі Шеїн не вдарив би чолом перед Володиславом” — зазначає Целевич.⁴⁾

Над описом приходу козаків Ляйсніц спинився значно докладніше, ніж більшість інших джерел, і подав кілька інтересних подробиць. Найцікавіша з них згадка, що прихід відбувся в два дні, двома ріжними відділами. Це кидає деяке світло на великі ріжниці в чисельності запорожської підмоги, яка в ріжних джерелах хитається від 12 до 30 тисяч.⁵⁾ Ляйсніц приймає остаточно найвищу цифру, але в передовім відділі начислює 10.000 людей з 10 гарматами. Про слідуючий за ним загін пише він лише, що той мав 6 гармат.⁶⁾ Тому, що при першому відділі перебував сам гетьман, можна припустити, що це був головний більший корпус і таким чином загальна чисельність козаків віходить найближчою до даних Москоржовського та Радивила, себто від 15 — 20 тисяч та 16 гармат. В порівненні до московської артилерії — яких 130 штук ріжного калібра, українську армату треба призвати дуже слабою.

Прилучення козацького війська відбулося в днях 19 і 20 вересня. Але вже день перед тим „їх генерал Тиміш, то є Томас Миколаєвич, родом з татарської граници”, — як пише Ляйсніц, перекручуючи імя та неправильно його перекладаючи (Тиміш властиво Timotheus), „зі старшинами та з великим почотом, мав авдієнцію у короля”. Оренданко офірував королеві службу Війська Запорожського, після чого відбулася потаємна нарада. Ляйсніц описує козаків як

„великих, сильних людей, добре вдягнених, з дуже добрими кіньми. Більшість має 2 пистолі й рушницю, лише мало хто з луком”.⁷⁾

З опису Колудзкого можна ще на цьому місці додати, що вдягнені козаки були в одноманітну сіру одежду, рідко який — у синю або червону.⁸⁾ Перед гетьманом усюди несли корогву з білим хрестом, півмісяцем і зіркою, а на держалні прикріплено конячий хвіст. В цьому описі не тяжко пізнати загально знані клейноди Війська Запорожського.

¹⁾ Моск., 18—19 і 27—29. ²⁾ Чермак, 214. ³⁾ Моск., 30; Цел. 33.

⁴⁾ Цел. 17—18. ⁵⁾ Ліске, 22; Радзивіл, 172; Моск., 30; Шміт, 237 і 242.

⁶⁾ 19 і 24. IX. ⁷⁾ 19. IX. ⁸⁾ Моск., 31.

Порівнюючи значно докладніші дані Ляйсніца з анальгічним описом Вайнбера, можна сказати, що зовнішній вигляд війська представлявся добре, а згадуючи, що білоруськими землями козаки пройшли мирно і без насильств над населенням, можна зробити висновок, що справа запровіянтування армії й коней була на належній висоті. Менше прихильний ксьондз Колудзкий, хоч і вважає козаків „більш подібними до сатирів, ніж до людей”, теж не згадує про те, що новоприбулі війська виглядали обдерто або виснажено. Після приходу козаків джерела — одні більше, другі менше — оповідають про ріжні дрібні козацькі подвиги, які очевидно сильно вражали поляків своєю бравурністю. Здобича худоби, нищення ворожих стеж, брання у полон старшин, рідка година „żeby czego do obozu nie przypędzili”¹⁾ і т. п. подвиги спроявили, розуміється, дуже ефектовне враження. Якийсь козак переплив Дніпро і, притаївшись під московським берегом, вистежив москаля, як той прийшов до води, вхопив його за волосся, вкинув у воду і з ним разом переплив до своїх „zaprawdę nie każdemu się chce o tym czasie kąpać, jako tym dobrym ludziom. Bardzo im Król Je^o Mość rad” — закінчує Колудзкий це оповідання.²⁾ Поодинокі дрібні звитяжства треба брати як вияви загального доброго настрою. Вони не мали впливу на загальний хід подій, але вони свідчили про те, що в козацькім війську панував бадьорий воєнний дух і охота до бою. Цікава теж і остаточна похвала Колудзкого, яка кидає деяке світло на тактику, якої в цей час трималися козаки супроти польського уряду:

„Są też politycy z nich, przednich panów zdobyczą kontentują, osobliwie bydłem luboby co więcej było pisać, gdyż więcej się w nich znajduje, niżeliśmy się spodziewali. Jeszcze wszystko wojsko z laski Bożej ochotne, lubo bez pieniędzy”.³⁾

Зразу по приході укріпили козаки свій табор між річками Срібною і Шкляною, своїм звичаєм, возами та валами, на яких уставили свою артилерію та відкрили з неї вогонь. У очевидців поляків викликали здивування та міцність табору іскорість його виготовлення — один день, а дехто згадує і „потужність пальби” з козацьких гармат, що особливо цінно довідатися з огляду на незначність їх артилерії.⁴⁾ Але не довго довелося козакам обмежуватися дрібними сутичками та канонадами, бо Володислав вирішив підприняти рішучі кроки для звільнення Смоленська. Напад на московські укріплення король і Радивил згідно постановили почати з Маттісонового острога. Для цього розділено усе військо на три частини. Одна під начальством пільного гетьмана Казановського мусила стерегти і здержувати Шеїна з головним московським табором, якби він схотів прийти на допомогу; Радивил з другою частиною мав таку саму функцію проти Прозоровського, а сам король взяв на себе завдання здобути штурмом головне укріплення Маттісона. З козаків одна частина лишилась у таборі, а дві вирушило з королем і Радивилом. В ночі з 20 на 21 вересня переведено всі підготовчі рухи і на ранок Радивил вийшов у поле, щоби з одного боку стерегти Прозоровського, а з другого — спробувати

¹⁾ Ibid., 32. ²⁾ Моск., 31. ³⁾ Ibid., 32.

⁴⁾ Памятники, 435; Шміт, 242; Цел., 47; Моск., 32.

напасти на ті укріплення Маттісона, що підходили до Дніпра; в центрі їх находилася укріплена шанцями православна церква Петра і Павла. Прозоровський негайно вивів із окопів свою чужинецьку піхоту й напав на козаків, але Радивил вчасно прислав їм на допомогу 1500 жовнірів, і московську піхоту після завзятого бою загнали назад у шанці. Ляйсніц згадує в бою лише про козаків, як побідників, і це можна приняти в тім розумінні, що їм належала головна честь перемоги. Після невдалої битви пробував Прозоровський допомогти загроженій „церкві” через брід, який москвіни знайшли недалеко від неї на Дніпрі, але польська кіннота спробу відбила.¹⁾ Радивил хотів уже штурмувати „церкву”, однаке на наказ короля відклав атаку до наступного дня. І у короля героями дня були козаки, яких Володислав післав зайняти Покровську гору. З Маттісонового острога випали на них донські козаки, але після сутички запорожці загнали донців назад в укріплення. Проте через сильний ворожий артилерійський вогонь король не зміг приступити до самого острога і звелів укріпити Покровську гору, над чим піхота працювала цілу ніч, не вважаючи на московську пальбу.²⁾ Казановський тим часом стримав Шеїна, при чому і йому встигли сильно допомогти запорожці з того відділу, що був із Володиславом. Тут прихід козаків був саме тим вирішним моментом, який перехилив терези бою. Тільки з козаками вдалося польській кінноті прогнати московську, розбити ворожу піхоту, що зробила була засідку, і внеможливити для Шеїна допомогу Маттісоновому острогові.³⁾

На ранок 22 вересня укріплення біля церкви Петра і Павла знайдено порожні. Москвіни вночі евакували їх, але залишили значні запаси харчів і вівса для коней. Тепер завдання короля значно облекувалось. Остріг Маттісона вже був оточений з трьох боків, уможливлено звязок зі Смоленськом, а Радивилові фактично лишалося завдання пильнувати Шеїна і Прозоровського. Проти московського головнокомандуючого виступив на чолі литовських військ Радивил особисто, а козакам, яких він присунув над Срібної на Шкляну річку, щоб довершити окруження Маттісона, прийшлося мати діло з найздібнішим московським вождем. Прозоровський спочатку обмежився гарматною пальбою, „але з більшою шкодою для себе”, як зазначає Москоржовський. Запорожська артилерія влучно обстрілювала укріплення чужоземних офіцерів Губерта і Дамма. Сильно дошкуляв запорожцям під час цеї перепалки невеликий бльокгавз над самим берегом Дніпра, зайнятий чужинецькою піхотою. Тоді кілька десять козаків кинулись із шаблями і рушницями в річку, перепливши її під вогнем, відігнали ворожих жовнірів і розкидали дошкульний бльокгавз. Не втративши ані одного зі своїх, вернулися звитяжці назад,⁴⁾ доказавши здивованім союзникам, що у них охота купатися в холодній воді кінця вересня розповсюджена досить широко. „Kozacy nago rzekę przepłynąwszy, wielki znak rycerskiej snaty pokazali...”. Невтримався з похвалою навіть неприхильний Радивил. Крім того, відбили козаки

¹⁾ Моск., 34—36; Ляйсніц 24 і 25. IX. ²⁾ Ліске, 23. ³⁾ Цел., 43—44.

⁴⁾ Моск., 37; Цел., 46; Радивил, 174; Руск. Ист. Библ. I, 735.

спробу жовнірів Дамма перешкодити їм у сипанні шанців над самим берегом Дніпра і помагали Радивилові в його сутичках із Шеїном.¹⁾

Успіхам короля в цей день перешкодив вибух порохової скрижі в полку Бутлера, що викликав замішання серед його війська і живіші контратаки ворога. Король відбив москвинів з успіхом, але до остаточного штурму так і не встиг приступити. Однак Маттісон уже не ризикував лишатися в оточенні з трьох боків позиції і вночі на 23 вересня тихцем відступив до головного табору Шеїна. В день по тім, 24-го вересня, король розмістив на здобутій Покровській горі свій головний табор.²⁾ Вхід до Смоленська через Дніпро був звільнений. Хоч Прозоровський і пробував взяти городський міст під обстріл одної зі своїх батарей, але цей вогонь був погано скерований і тому нешкідливий.

У боях 21 і 22 вересня козаки виступають вперше в цій війні в умовах правильного великого бою, де вони мусили брати участь, як регулярне військо. Наведених даних досить для того, щоби ствердити, що помимо спеціальної здатності до дрібних партизанських наскоків, козаки і в інших обставинах показалися вповні рівнорядним партнером воюючих армій. Успіхи козаків особливо цінні тому, що здобуті вони проти найліпших частин московського війська — проти затяжної чужоземної піхоти, що складалася здебільшого зі шведів, німців та англійців і служила під командою вишколених у західній Європі чужинецьких старшин. Як показала перша проба зброї, козаки могли з ними не лише мірятися, але, при наявності бойового ентузіазму — переважати супротивника. Цього твердження не мусить ослабити обставина, що козаки виступали в більшості всуміш з польськими жовнірами і справедливість вислову Колудзкого „nie bardzo na czoło pacierają, bo też goły lud, ale z rowów chróstów często się Moskwie przykrzą”,³⁾ що ніби характеризує козаків як легкі, помічні партизанські відділи, можна взяти під сумнів.

Через тиждень розпочав король дальші наступові акції з ціллю повної дебельокади Смоленська. Цим разом напад скерувався на сильні укріплення Прозоровського. Вночі з 27 на 28 вересня козаки збудували міст через Дніпро,⁴⁾ і, перевізши зі собою гармати, перейшли в числі 5.000 людей в команді Орендаренка на другий бік око пів Дамма та взяли їх під обстріл. Завдання козаків полягало в тому, щоб напасті на Дамма з боку церкви св. Михайла і таким чином підтримати Радивила, що з польською піхотою й кіннотою мав наступати на ці самі укріплення з боку Смоленська. О третій годині рано почалася битва, але сили, призначені Володиславом, виявилися заслабі супроти одного з найміцніших московських укріплень.⁵⁾ Вогонь ворожої артилерії був занадто сильний і козаки й поляки, змішавши почали відступати, переслідувані московською кавалерією. Відділ польської кінноти, напавши на московську, збив її і був потягнув ціле відступаюче військо ще раз вперед. Але московська кіннота, втікаючи, заманила поляків і козаків під лави чужоземної піхоти, що

¹⁾ Цел., 46; Шміт, 245. ²⁾ Моск., 38. ³⁾ Моск., 32.

⁴⁾ 29. i 30. IX. ⁵⁾ Цел., 48—49; Моск., 39—40; Шміт, 249; Корzon II, 273.

раптом зблизька відкрила сильний вогонь і завдала нападаючим важкі втрати. Рівночасно численні московські відділи вийшли з укріплень і спробували оточити супротивника. Полякам і козакам довелося пробивати собі в скрутній ситуації дорогу назад, при чому кіннота Сапіги втратила корогву. Спроби москвинів переслідувати відступаючих були однак відбиті влучним вогнем Смоленських кріпосних гармат з великими втратами. Козаки й піхота польська теж своїми силами відбили випад москвинів проти них.¹⁾ Коло полуодя Радивил звелів перервати бій, але король, не відстрашений неуспіхом, приготувався на другий день до нового наступу, призначивши для цього другу половину своєї армії та 12.000 козаків в команді Орендаренка.²⁾

До попередньої характеристики козаків з приводу цього бою можна би додати вістку про згаданий лише у Ляйсніца побудований за кілька годин міст через Дніпро (Ляйсніц пише „за ніч” — але бій почався вже о 3 годині вранці). З огляду на ширину річки в тих місцях це не було ніяким надзвичайним ділом, але сполучаючи цю вістку зі згаданою давніше установкою табору за один день, табору, що здивував поляків своєю міцністю, не можна не признати козакам певного рівня воєнної техніки, бодай на висоті східноєвропейського уміння в цій ділянці. Невдача наступу пояснюється просто недостаточними силами, з якими його підприняв король, а зрештою наслідки битви 28 вересня рівнялися одержаний перемозі.

Вранці 29 вересня козацькі чати ствердили, що укріплення, за які вчора точилася завзята битва, стоять порожні. Вночі Прозоровський на наказ Шеїна, який злякався, на його думку, занадто розтягненого становища московської армії, покинув свій головний обоз, кілька інших бльокгавзів і виставлені вздовж Дніпра редути Дамма й Шарля Губерта. В покинених шанцях знайдено кілька нових великих гармат з порохом, кулями і льонтами, багато вівса і немолотого збіжжа. Поляки не могли надивуватися, чому москвини без бою залишили такі сильні укріплення. Москожовський вважав це за особливий знак благодаті Божої над королем Володиславом IV; подібна думка кружляла і в голові у Ляйсніца, коли він писав у реляції з 30 вересня „Взагалі ж це Господь прогнав ворогів, а не ми”. Цілий день 29 вересня все військо, а в першу чергу козаки, возили здобич з опорожненого табору.³⁾ Найважнішу роль в московському відступі відіграла безперечно не Господня благодать, а традиційна нерішучість і боязкість царських воєвод перед хоч трохи ризиковними сутичками з памятними їм з часів Смути поляками й козаками, боязкість, яку поділяв цілком і цар із боярами у столиці. Характеристично, що відразу, отримавши вістку про битву 28 вересня, з Москви, не обманюючись повідомленнями про побиття „множества польських і литовських людей”, наказали Шеїнові стягти ціле військо до одного обозу;

„...и ты б боярин наш Михайло Борисовичъ, по рассмотренью велел окончиму князю Семену Васильевичу (Прозоровському — М. А.) со всеми людми идти к себе в обоз, да и из земляных городов пешим людем велел быти с собою ж в обозе; и стояти б вам со всеми нашими людми в одном месте...”.⁴⁾

¹⁾ Цел., 50. ²⁾ Шміт, 261; Корzon П, 273.

³⁾ Моск., 39—40. ⁴⁾ Розр. Кн. II, 532.

Себто царський наказ велів Шеїнові зробити те, що він і сам уже зробив на власну руку. За це він отримав насамперед з Москви похвалу, а пізніше йому на процесі після капітуляції, якраз зведення до купи всіх військ поставили в вину.¹⁾ З жовтня без бою ліквідував Шеїн останні свої бльокгавзи з південної сторони Смоленська і заходився зміцняти власний табор. Чому царський воєвода не використав часу і не відступив, поки Володислав IV спочивав на лаврах у звільненому Смоленську — лишається неясним. З польського боку висловлювалися ріжні здогади вроді того, що Шеїн не хотів кинути своїх важких гармат, а їх не було можливості вивезти при осінньому бездоріжжі — вони мусили чекати санного шляху.²⁾ Судячи по московським джерелам, головну роль відіграла тут звичка московських вождів — на всякий ризиковний крок чекати інструкції з Москви. Шеїн тільки й чекав на неї, як свідчили московські полонені.³⁾ Тимчасом царська відписка з Москви не тільки нічого не згадувала про відступ, а навпаки, похваляючи Шеїна за сконцентрування війська в одній позиції, довго перечисляла воєвод, яким наказано вирушити йому в підмогу.⁴⁾ Не доводиться, отже, дивуватися, що москвини не рушили з місця.

В королівському таборі теж дістали вістки про московську підмогу і в початку жовтня післано їй назустріч під проводом Пясечинського відділ запорожських козаків, польських жовнірів і кінноти. Здогадну московську підмогу обчислювали на 12 тисяч і за чутками вона мала везти гроші для заплати армії під Смоленськом.⁵⁾ Пясечинський мусив недопустити її до злуки з Шеїном, а по можливості і відбити скарбницю. Сам король вирушив проти нерухомого московського табору північним боком Дніпра. Козаки дістали наказ вирушити 12 жовтня другим берегом річки, але через дощі загаялись і виконали наказ аж за десять днів.⁶⁾ Укріпляючи свій табор Шеїн зробив грубу помилку, забувши обсадити Жайворонкову гору, яка стратегічно панувала над місцевістю. З цього скористав Володислав і 18 жовтня захопив гору. Щойно тоді Шеїн побачив свою помилку і на слідуючий день зробив розпучливу спробу відбити гору назад. Цій битві Москоржовський дає назву найгарячішої за цілу кампанію; козаки в ній участі не брали.⁷⁾ Не вважаючи на несприятливий гірський терен, що не давав розвинутися їх найкращій зброї — кінноті, поляки відбили всі атаки москвинів і залишилися панами гори. Ця невдача мала для Шеїна далекосяглі наслідки, бо польські гармати, уставлені на Жайворонковій горі, дістали можливість обстрілювати цілий московський табор тоді, як москвини своїм огнем не могли заподіяти поважних шкід королівському становищу, укріпленному на горі Богданова околиця. Козацьке військо після досить довгого обходового маршу 23 жовтня надійшло до призначених для нього позицій напроти королівського табору. Під час його переходу поза московські шанці, москвини зробили були проти нього вилазку, але їх без труду відігнали.⁸⁾ Таким чином довершено оточення Шеїна,⁹⁾ а для кра-

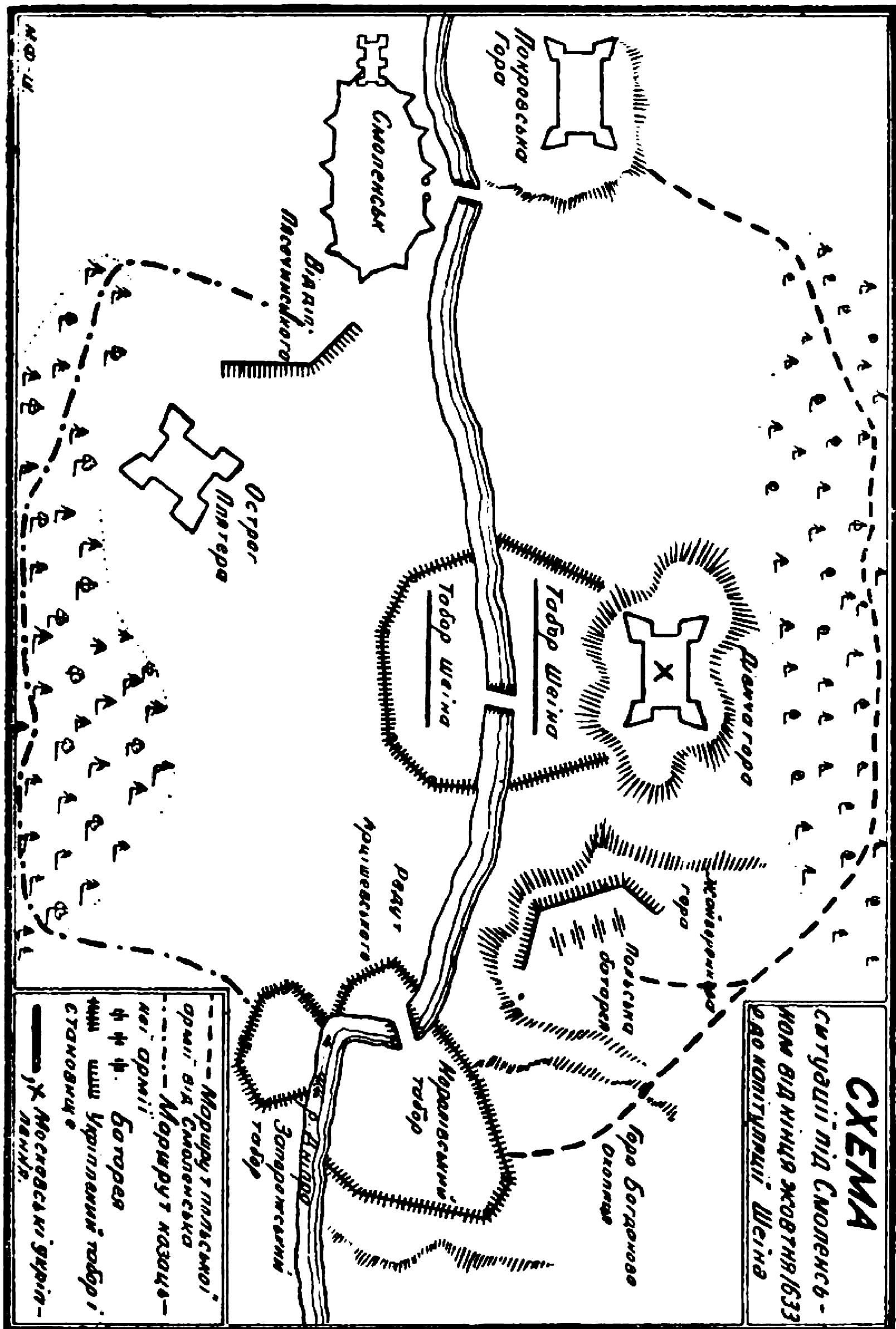
¹⁾ Акти собр., № 230. ²⁾ Памятники, 439. ³⁾ Цел., 53.

⁴⁾ Акти собр., № 230. ⁵⁾ 9. і 16. Х. ⁶⁾ Шміт, 328; Памятники, 439.

⁷⁾ Цел., 55. ⁸⁾ Моск., 57. ⁹⁾ Памятники, 439.

CINEMA

сигурдии та Смоленською від князя жовтня 1633 році копіїюши. Ше, як

шого звязку між королівським і козацьким таборами наведено міст. По обрахункам Вайнбера козаків у моменті переходу було 15.000, але один їх полк в цей час уже перебував на сторожі за Дорогобужем.¹⁾

Після тих боїв і маневрів з кінця жовтня стратегічна ситуація вже не мінялася, тільки в початку листопада на королівський наказ козаки побудували між Смоленськом і табором Шеїна ще один остріжок, який пізніше заняла піхота Плятера.²⁾ Шеїн, втративши Жайворонкову гору, заховувався спокійно; Володислав зі свого боку, крім гарматних обстрілів, не турбував його, чекаючи поки з кожним днем дошкульний брак харчів змусить ворога до капітуляції. Тільки 8 січня 1634 року, діставши через перекінчика-француза дані про польське розміщення і чисельність, Шеїн вийшов з військом поза укріплення, але упевнившись, що польські жовніри стоять напоготові, не відважився на битву і повернув назад. Козаки дістали тоді наказ вдарити на праве крило ворога.³⁾ Москоржовський згадує про пару розріджених козацьких стеж, що помимо заборони вийшли з табору „на розбій” і мусили відступити під натиском московської кінноти. Кілька хоругов польської кавалерії, зайшовши тимчасом москвинам у тил, змусили їх із втратами відступити. В тоні цього оповідання, однак, чується характерне для Москоржовського упередження до козаків.⁴⁾

Нудна і затяжна облога уріжноманітнювалася тільки дрібними сутичками з москвинами, в яких козаки від початку грали видатну роль. Ці події, занадто дрібні, щоб їх усі перечисляти, і полягали вони головно в переловлюванню московських гінців та загонів, що виходили в ліс по дрова. Так 26 жовтня частинно перерубали, частинно розігнали козаки відділ із 300 московських дроворубів; слідчого дня під козацьким табором розбито пішу московську стежу. 15 листопада перехопили козаки лейтенанта Петера Геннемана, післаного з листами від Шеїна до царя; 21 листопада сам гетьман козацький, підійшовши під московські укріплення, привів трьох полонених; там же здобули козаки двох полонених 18 грудня,⁵⁾ але чим далі продовжувалася облога, тим менше стає відомостей навіть і про таку діяльність козаків під Смоленськом. Судячи з ріжних даних, козаків у цей час у таборі лишалося небагато — більшість відпрошувалася у короля і йшла руйнувати Московщину. У Ляйсніца збереглися відомості про прихід нових козацьких загонів, які одначе не лишалися в таборі, а відразу просилися далі у ворожу країну.⁶⁾ Король їх пускав, бо під Смоленськом вже не було потрібно багато війська. В польському таборі і без того бракувало поживи, не тільки зза браку харчів, скільки через незорганізованість у постачанню; ширілися хороби й дезерція. Зате положення московської армії з кінцем січня 1634 р. стало безвихідне.

Нарешті, втративши всяку надію на допомогу з Москви, мусив Шеїн скапітулювати. Після ціломісячних торгов 1 березня 1634 р. на полі біля запорожського табору відбулася церемонія складання стягів і чолобиття московських воєвод перед королем. Московська армія числила ще понад 10 тисяч здібних до бою вояків, які виходили зі

¹⁾ Ліске, 31. ²⁾ Моск., 57. ³⁾ Шміт, 456. ⁴⁾ Моск., 84.

⁵⁾ Ляйсніц, 15. XI.; Моск., 67 і 71; Шміт, 338. ⁶⁾ Ляйсніц, 7. I. і 3. Ш.

зброєю, лише склавши обіцянку, що більше не воюватимуть із Польщею. Ті запаси і зброя, яких вояки не могли взяти з собою, а передовсім 110 більших і менших гармат, переходили в руки поляків. На цьому скінчилася Смоленська облога — найвизначніша подія цілої війни. Після кількаденного спочинку, даного військам, Володислав рушив 11 березня до фортеці Білої.¹⁾

Підсумовуючи роль козацького війська у боротьбі біля Смоленська, можна ствердити, що козаки, побіч енергійної партизанської діяльності, брали з успіхом участь у боях і облогах, як регулярна армія. Оповідання про козацьку відвагу, які подають майже всі джерела, доказують, що вони були щонайменше рівнорядним партнером армії польської. У козацькому війську панує карність, воно, судячи з добrego вигляду козаків, добре забезпечене і виріжняється боєвим духом та ініціативою. Артилерія — слаба чисельно — тим не менше ділає в боях зовсім добре; на певній висоті стоїть теж і військово-фортифікаційна техніка. Менш задовольняюче представляється узброєння, поскільки лук ще не зовсім вийшов з ужитку. Всі перечислені якості, у звязку зі значною чисельністю козацького війська, роблять зрозумілим той факт, що для короля Володислава починаються дні рішаючих успіхів лише після зідання з Орендаренком.

VI. ПОХОДИ НА МОСКОВЩИНУ.

Сприт і зручність, яку виказали козаки і в постійних татарських війнах і в попередніх походах на Московщину, згори назначували їх загальну ролю в кампанії. Король спочатку гадав притягти до себе лише 5.000 козаків, а решту відразу пустити на Московщину.²⁾ Ситуація вимагала концентрації під Смоленськ можливо більших сил, але як тільки напруження проминуло, то козаки й самі почали проситися у похід в глибину ворожої країни, де була можливість поживитися.³⁾ З другого боку і Московський уряд не сумнівався в тому, що козаки не залишать його земель у спокої і невтомно повторяв своїм воєводам у всі прикордонні міста трафаретний наказ „живіть с великим береженьєм неоплошно”. Але після того, як вересневі бої під Смоленськом виказали перевагу козацько-польської зброй, Москва приписувала триматись строгої дефензивної тактики в стилі активної оборони, як наприклад в наказі Ржевським воєводам:

„А будет в Белских и в иных местех об'явятца Литовские люди и Черкасы, придут Литовские люди и Черкасы к Белой, или к иным городам, и стольнику и воеводам князю Одоевскому, да князю Ивану Шеховскому на тех Литовских людей и на Черкас посылати голов с сотнями... чтоб над Литовскими людми и над Черкасы поиск учинити, и воевати им и у городов стоять не дати”.⁴⁾

Про те, щоб московські воєводи старалися перехопити ініціативу і самі пробували робити рейди в Литву або непокоїти королівські війська, що облягали Шеїна, не було й мови — нападаючою стороною являлися виключно поляки і козаки. Завинила тут мабуть і обставина, що організація ледви відтвореної після Смути московської держави не

¹⁾ Рус. Ист. Библ., 758. ²⁾ Ліске, 22; Моск. 32.

³⁾ Ліске, 28 з 6 жовтня. ⁴⁾ Кн. Роэр. II, 579—580.

витримала воєнного напруження. Вістки про небажання військовополонного стану іти на війну, про відкрите дезертирство і явне безсилля московської влади вжити проти цього інших засобів, крім намови, здібаються в „Актах Московського Государства” у великому числі. Намови були, очевидно, слабою зброєю і розбійничі ватаги донських козаків та дітей боярських, грабуючи, вешталися по країні. В Рославі зробили собі збігці спід Смоленська свого роду збірний пункт і плюндрували однаково Московщину як і сумежну литовську Мстиславщину. Це були з московського боку від вересня 1633 р. мало що не єдині спроби активної війни і вони непокоїли короля Володислава. Чи дійсно ходили на його наказ під Рослав запорожські козаки, встановити з відомих досі джерел не можливо. Спроба польського відділу здобути місто в кінці січня 1634 р. не вдалася.¹⁾ Післаний царем до Рослава Ілля Наумов встиг якось договоритися з тамошніми дезертирами і оборонити місто, хоч не міг перешкодити ні розбоям, ні самовільним поворотам на Дін.

Вже згадувалося про чутки, які спонукали Володислава в перших днях жовтня відрядити кілька тисяч кінноти і один полк козаків в команді Пясечинського до Дорогобужа. Відділ Пясечинського за одну ніч проїхав 8 миль і мав кілька успішних дрібних сутичок з московськими кавалерійськими загонами, тоді козаки здобули корогву.²⁾ Більших ворожих військ вони не надибали до самого Дорогобужа. На думку Корзона поміч з Москви взагалі не вийшла — це підтверджували і зізнання московських полонених;³⁾ але з московських актів видно, що відсіч в команді Дмитра Мамстрюковича Черкаського справді збиралася у Можайську, тільки діяла так мляво і нерішуче, з таким „великим береженьем”, що наявність навіть невеликих польських відділів паралізували її рухи.⁴⁾ З Москви, хоч і нагадували Черкаську про конечність помогти Шеїнові, але завжди оговорювалися, наказуючи вирушати, як буде „мочно”.

Дорогобужська московська залога випала на зустріч Пясечинському, розбила його авангард і здобула одну запорожську корогву. Та надіспілі головні сили змінили долю бою і москвичи з сильними втратами мусили рятуватися до Дорогобужського замку. Саме місто Пясечинський здобув і спалив та набрав великої здобичі, головно домашньої худоби.⁵⁾ Характерним для стилю московських воєнних інформацій являється звіт дорогобужських воєвод Федора Волинського й Сунгура Соковніна про цю подію:

„Октября в 9 день (19 жовтня н. ст.) писали есте к нам, что Сентября в 30 день (10 жовтня) приходили к Дорогобужу из под Смоленска, из королевского обозу, Литовские полковники, Песочинский, пан Каменский с Полскими и с Литовскими людьми, и стояли четыре дни: и вы и наши ратные люди с Полскими и с Литовскими людьми бились, в приступех и на вылазках Полские и Литовские люди побиты многие и языки пойманы, и Литовские люди от Дорогобужа отошли Октября в 3 день.”⁶⁾

¹⁾ Акти Мос. гос. № 580, 584, 591, 597, 602, 610, 621, 707; Моск., 43.

²⁾ Моск., 49. ³⁾ Корzon. II, 277—278; Моск., 89.

⁴⁾ Радзивіл, 208; Акти собр. III, № 239, 243, 244.

⁵⁾ Ляйсніц, з 16 жовтня; Ліске, 29. ⁶⁾ Акти Истор., № 177.

Ріжниця звідомлень нейтральних німців і московських воєвод показує, на якому непевному матеріалі доводиться спиратися, обговорюючи події на Сіверщині, де такого порівнявчого матеріалу бракує. Як в дійсності мусили виглядати там, на Сіверщині, дрібні сутички або настути на фортеці, про які пишуть московські звіти, лишається здогадуватися. Під Дорогобужем відомо, що в пляни поляків не входило захоплення фортеці, яке можна їм приписати з наведеної царської „отписки”. Яка була ціль тих загонів, що підходили під Путівль або Курськ — відомо лише з московських джерел.

Цікаво зазначити, що московський документ подає прихід лише „литовських і польських людей”, тоді як з польського боку відома участь запорожців. Лишній аргумент в користь того, що московські акти сильно плутали ворогів і що участь українців треба вишукувати не тільки під титулом „черкасів”.

Після зруйнування Дорогобужа Пясечинський повернув назад під Смоленськ, виславши вперед, під Вязьму, запорожського старшину Старця з полком козаків, „щоби самому цареві під ніс закурили”.¹⁾ Це послужило початком козацької партизанки і дедалі козаки все глибше заходили у ворожу землю. В звязку з цим знову доводиться мати діло з браком джерел і з необхідністю відтворювати образ війни з поодиноких уривчатих відомостей. Вже в середині листопада походи козаків приймають великі розміри та охоплюють широку територію. Ляйсніц пише, що вони доходять за 20 миль до Москви (віддаль між Москвою та Смоленськом числити він на 60 миль); подібну ж вістку нотує і Вайнбер 5 листопада.²⁾ Передовсім на козаках лежало завдання обсервувати московське військо, яке стояло неподалеку від Дорогобужа, що вони й виконували пильно, хоч не без дрібніших невдач. Ляйсніц повідомляє 15 листопада, що москвини заскочили і вистинали відділ з 300 запорожців „за Дорогобужем”.³⁾ Менше довірря варті славні побіди знаних уже Федора Волинського та Сунгура Соковніна, бо до них бракує порівнявчого матеріалу.

Занепокоєний постійними вістками про війська князя Черкаського, що йдуть на поміч Шеїнові, 2 грудня вислав Володислав Казановського до Дорогобужа з наказом стежити за москвинами. За даними Котлубая, з ним в числі 8000-ного відділу вирушило 1000 козаків, але реляції московських воєвод подають число „черкас” значно вище, а Шміт пише, що при Казановському крім 600 піхоти було 10.000 запорожців з кількома гарматами.⁴⁾ Правдоподібніше прийняти більше число козаків, бо безпосередньо по тім знаходяться вістки про їх самостійні операції на більшу скалю при участі самого гетьмана Орендаренка. 6 грудня Казановський зайняв Дорогобуж і мав успішну сутичку з московською стежею,⁵⁾ а незабаром отaborився під Семлевом між Дорогобужем і Вязьмою.⁶⁾ Семлевське укріплення стало немов центром і опорним пунктом для поляків і козаків у їх рейдах вглиб Московщини. Пізніше козаки побудували собі неподалеку від Дорогобужа осібний табор, що став для них вихідною

¹⁾ Моск., 50; Радзивил, 177; Цел., 57. ²⁾ Ляйсніц, 15 листопада; Ліске 32.

³⁾ Ляйсніц, з 15 листопада; Ліске, 33. ⁴⁾ Шміт, 338; Цел., 22.

⁵⁾ Ляйсніц, з 6 грудня. ⁶⁾ Моск., 74; Радзивил, 208; Ліске, 37.

базою;¹⁾ тим самим запорожська партизанка прибрала форми певної організованості і систематичності. Але всетаки певно розріжнити акції козаків від підприємств поляків зовсім неможливо. Значна частина походів у глиб Московщини відбувалась, як це вже видно було з прикладів Пясечинського та Казановського, мішаними козацько-польськими силами, а через те, що козаки особливо чисельно й енергійно взяли тут участь, то й варто вичислити по можності всі звістки, хоч певне, що кілька походів обійшлося й без них.

Незадовго після приходу Казановського зявився з 4.000 відділом Орендаренко спід Ржева й оточив Вязьму, а опісля поплюндрував повіти Вяземський і Можайський...²⁾ В звіті з 4 січня відмовлялися від воєнної служби мешканці околиць Калуги й Медині, подаючи яко причину відмови — „черкаське разорен'є”.³⁾ Реляції Ляйсніца говорять про наскок поляків, властиво загально „наших”, на околиці Білої, а з кінцем року „наші” ж здобули і пограбували Вязьму. З січня і лютого 1634 р. є дані про походи „польських і литовських людей” на Мещевськ, Калугу, Мосальськ, Серпейськ і Брянськ,⁴⁾ а московські реляції часом подають, що напасники приходили від Дорогобужа. Діставалося в цей час одначе і землям на північ від лінії Смоленськ—Москва: в січні облягали „литовські люде” Ржев і господарили по Ржевському повіті; двічі приходили в околиці Білої і навіть під самоу фортецю (25 січня і 15 лютого), поруйновано і околиці Зубцова та Торопця; не стрічаючи спротиву, доходили поодинокі ватаги до самої Москви.⁵⁾ Звіти московських воєвод з Вязьми, Дорогобужа, Білої повні оповідань про перемоги посылали ними голов з людьми, але не важко ствердити, що всі їх звитяжства не перешкоджали полякам і козакам вздовж і впоперек вештатися по Московщині. Вже згадувана охота, з якою козаки йшли на партизанку, зовсім не свідчить, що зусиллями московських воєвод вдалося зробити плюндрування їх країни бодай небезпечним заняттям; в воєводських реляціях стрічаються вістки про поганий стан козаків, з яких багато виголодалось, обдерлось і потратило коні, але якогобудь ослаблення інтенсивності їх нападів не можна запримітити до самого кінця війни. Казановський зі свого табору під Семлевом ніразу не зробив поважної спроби заволодіти ні Дорогобужською, ні Вяземською, ні якою іншою фортецею, а це також свідчить, що випади перебуваючих там воєвод не були ані особливо небезпечні, ані дошкульні полякам і козакам. На закінчення зимової кампанії варто ще згадати про розгром козаками під Ржевом московського кінного відділу в 150 вояків (десь у перших днях лютого); при тім випадку переможці прислали в дарунок Володиславові IV полонених: 3 князів, чужинецького рітмайстра та 11 бояр.⁶⁾

В звязку з капітуляцією Шеїна образ війни на весну змінився. 11 березня король вирушив з головною армією на північ під Білу, а Орендаренко дістав наказ перевести козаків на південь від лінії Смо-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 649. ²⁾ Акти Мос. гос., № 600.

³⁾ Акти Мос. гос., № 597. ⁴⁾ Акти Мос. гос., № 613, 621, 639.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 611, 717; Корzon П., 281; Ляйсніц, з 28 січня, знов неозначенено „наші”.

⁶⁾ Моск., 93, з 9 лютого.

ленськ — Москва.¹⁾ Зєднавши зі звільненими з табору під Смоленськом козаками, яких московські відомості обчислюють на 6.000, Орендаренко вирушив під Калугу, однаке залишив значний відділ „десятого чоловіка” в козацькому укріпленню під Дорогобужом. Над річкою Угрою злучився він з гетьманом Тарасом, що привів йому з України „з Путівля” велике свіже військо.²⁾ Московські дані у визначені числа козаків у цей час вагаються між 8 і 50 тисяч; певніше прияти для головного війська першу цифру, не забуваючи, що велика кількість козаків розбрелася окремими невеликими загонами. Кілька тисяч козаків лишилося теж при Казановському, який збирався кидати свій укріплений баштами остріг у Семлеві і рушати на схід, на Вязьму і Можайськ. Його військо оцінювали москвичи однаково з королівським під Білою, обидва по 15 тисяч вояків.³⁾ Від них підприняв у кінці березня офіцер Морський успішний похід на Зубцов і Ржев, але з опису Москоржовського виглядає, якби козаки в ньому участі не брали.⁴⁾ Це був останній партизанський напад на півночі. Зусилля польської головної армії від 24 березня концентруються біля облоги фортеці Білої, бороненої воєводою Волконським. Облога велася погано й скінчилася невдало. Чермак не шкодує з цього приводу похвал відвазі й зручності московського воєводи та доган зокрема на адресу поганого технічного уміння поляків. Закладувані міни або псувалися через вогкість або приносили шкоду самим же полякам. Москоржовський, перераховуючи розташовані довкола Білої полки, не згадує нічого про козаків; вони очевидно в цій операції участі не брали.

Головні козацькі сили в команді самого Орендаренка 30 березня розташувались в селі Щелканові, в 40 верстах на схід від Калуги і в 20 верстах від Мещевська на північ.⁵⁾ Тут у Щелканові споруджено такий самий укріплений табор, як під Дорогобужем, що мав служити опорою козацьким походам в сумежних московських землях. Від яzikів довідалися москвичи, що козаків у таборі 10 тисяч при десятьох гарматах. Незабаром, після укріплення табору, розвинув і Орендаренко жваву діяльність, цим разом виключно на власну руку, без ніяких виглядів на піддержку з боку польського війська.⁶⁾ 1 квітня козаки невдало пробували захопити Мосальськ. При цій нагоді німецький жовнір, що втік у них із полону, оповів, що козаки мають 6 полків, в кожному полку по 6 курінів, а в куріні (в оригіналі „рота”) по 300 вояків. Їх артилерія складається з 8 гармат, але козакам затяжко з ними возитися і вони хотять їх десь залишити — свідоцтво, що Орендаренкові не залежало поважно на здобуванні городів. Козаки, назагал, узброєні погано, тільки два куріні складаються з добірних людей, одягнених у панцири. Як ілюстрацію вояцького гумору, можна тут подати, що козаки своїм звичаєм обстригали пійманих москвичів, лишаючи їм лише чуби („а інших де они имали русских людей

¹⁾ Акти Мос. гос., № 647. ²⁾ Акти Мос. гос., № 641, 645, 647, 649.

³⁾ Це максимальна оцінка, разом з козаками. Мінімальні називають у Казановського 5.300, у короля 12.000.

⁴⁾ Акти Мос. гос., № 631, 645, 647; Моск., 123.

⁵⁾ Акти Мос. гос., № 649. ⁶⁾ Акти Мос. гос., № 649.

и хохлы им делали"). Козацькі жарти здавалися волохатим, оброслим черепам москвянів найгіршою наругою.¹⁾ Спід Мосальська козаки пішли на Перемишль і Лихвин, а тимчасом над їх укріпленням у Щелканові збиралася гроза. Козацький табор, розуміється, був сіллю в оці москвянам; Дмитро Мамстрюкович Черкаський з Можайська відрядив загін спершу проти становищ Казановського. Але там його перестріли й прогнали запорожці з тих, що лишалися при пільному гетьмані. Москвяни подалися на південь річкою Угрою і дійшли на три верстви до Щелканова, але й тут „на реке на Угре у Никомы на Ленивцеве” зазнали вони від козаків поразки. Реляція висловлюється делікатно „и у них де с черкасы бой был и с того де они бою отошли в отход”.²⁾

В Козельську на березень 1634 року згromадилося біля 8.000 донських козаків і всяких збігців спід Смоленська і з Рослава. Воєвода Леонтій Бунаков пробував їх намовити вирушити на допомогу князеві Черкаському, або під саме тоді оточений Сівськ. Але Бунакову не вдалось опанувати: неслухняні маси; донці не захотіли йти ні в Можайськ, ні на південь, а довідавшися, що козаки пішли під Лихвин і Перемишль (3—5 квітня), вирішили скористатися випадком, щоб здобути запорожський табор у Щелканові. Цареві не лишилося нічого, як лише видати дозвіл свавільному військові йти на козаків біля Мещевська. 10 квітня прийшов Бунаков у Щелканово, спочатку успішно побив козаків у кількох селах і заходився штурмувати табор. Тимчасом головне козацьке військо прийшло від Лихвина у Козельск і, почувши про похід Бунакова, негайно ж кинулося навздогін, на відсіч табору. Поміч прийшла якраз вчасно, щоби взяти штурмуючих донців у два вогні. Бунаков поніс великі втрати; козаки визволили своїх полонених і в свою чергу здобули 14 корогов та 300 полонених.³⁾ Москвяни подавали число своїх убитих на сотню, у Ляйсніца знаходимо цифру 2000 московських вбитих. Москоржовський захоплено пише

„tak nieprzyjaciela znieśli, że ledwie nuncius clavis został. Na mil kilka trup leżało...“

І Ляйсніц і Москоржовський, розуміється, додають ефекту, захоплені перемогою, але їх радість тим більше зrozуміла, що вістка про баталію прийшла саме в час, коли головна королівська армія вже більше як місяць безнадійно стояла під Білою. Щелканово заслуговує ще й тому на близчу згадку, що це єдине більше діло цілої кампанії, де козаки були самі без союзників. Справді, довелось їм битися з буйним, погано здисциплінованим військом, але зате були вони правдоподібно в меншому числі. З Бунаковом було 8.000 людей, а той козацький відділ, що своєчасним приходом вирішив битву, мав, за московськими даними, лише 3.000 вояків. Тим цікавіше ствердити, що така проба сил випала для українців корисно. Бунаков після своєї поразки хотів рушити під Сівськ, але в дорозі довідався, що облогу з міста вже знято.

Діяльність інших армій, крім облоги Білої, виявлялась у посиленню більших і менших відділів з завданням нападати на московські мі-

¹⁾ Акти Мос. гос., № 654. ²⁾ Акти Мос. гос., № 657.

³⁾ Акти Мос. гос., № 655, 662; Моск. 126—127; Ляйсніц з 29 і 30 квітня.

ста й землі. В середині березня підходив під Серпейськ Мелецький з головної армії; з 22 березня збереглася скарга одного мешканця Таруси на руйну від „литовських людей” — отже і туди сягали партизанські набіги; з інших скарг видно, що козаки, приходячи з України і з Литви, поруйнували всю південно-східну Московщину по саму Калугу.¹⁾ З кінцем квітня спіймано в Калузі підпалячів, які призналися, що їх прислав литовський гетьман Василь Пронський, який саме перейшов Угру. В його відділі було 2.000 козаків в команді Андрія Семенова. 27 квітня мали вони непомітно підійти під Калугу і, користуючи з замішання з приводу пожежі, захопити місто. За місяць підійшов вдруге під Калугу 4.000-ий відділ „литовських людей”, але після сутички 25 травня відійшов він в село Товарково, а там розділився на дрібні загони. Тоді калужський воєвода приклікав до себе на підмогу Рославських козаків, що стояли неподалеку, і в силі 1.000 вояків пустився в погоню за напасниками; другий відділ Рославців — 4.000 вояків — мусив зайти литовських людей з другого боку. Підприємство москвинів покінчилося нічим — принайменше в московських реляціях нема про його вислід ніяких даних.²⁾ Підписаний 27 травня у Полянові між Польщею й Московчиною мир припинив воєнні операції. Козацькі відділи мусили мирно і без розбою залишити ворожу територію. Ніяких фактів порушення цеї постанови не зустрічається — себто, можна думати, що карність і послух серед козаків і підкінець походу були не менші, ніж на початку. Московщина зrekлася претенсій на Смоленськ і повертала назад усі захоплені нею на початках війни міста, крім Серпейська. Володислав натомість резигнував з прав на московську корону.

Резюмуючи досвіди цеї останньої частини війни, треба передовсім сказати, що московська оборонна тактика наслідків не мала. Очевидно наказ сидіти „с береженьем” і посыкати „голов с сотнями” аж тоді, коли „черкаси” вже входили в повіт та починали грабувати села і облягати міста, була невідповідна супроти козацьких загонів. Чи брати, чи не брати на віру всі вістки про успіхи московських воєвод,³⁾ то всетаки вони не змогли перешкодити козакам завоювати ціле пограниччя. Воєнне напруження розхитало важкий механізм московської держави. Навіть і в вістках про успіхи кидається в очі, що все це діла поодиноких воєвод. Якоїсь координації, співпраці між воєначальниками для поборювання партизанів — не можна помітити. На всій московській оборонній акції лежить печать хаотичності, боязливості і вичерпаності. Натомість у козаків можна сконстатувати якраз протилежні риси. Вже попереду згадувалося, що з кінцем 1633 і початком 1634 року козаки засмакували в війні, яка стала доброю добичною статтею. Але в партизанці, веденій в глибині Московщини, можна виріжнити певну пляновість і систему. Так, від листопада по лютий більшість козацьких походів льокалізується по лінії Смоленськ—Москва і на північ від неї. Козаки пустошать околиці Вязьми, Можайська, Ржева, Зубцова, Білої, Торопця і т. д.; табор Казановського у Семлеві,

¹⁾ Акти Мос. гос., № 634, 641, 660. ²⁾ Акти Мос. гос., № 661, 668, 714.

³⁾ Акти Мос. гос., № 696, 705, 717.

пізніше власний остріжок під Дорогобужем служать наче основою, опорним пунктом для їх партизанських походів. В березні головне ко-зацьке військо перейшло до району на південний захід від Москви, залишаючи північ у спокою. Під Щелкановом знову збудовано укрі-плений табор, теж призначений, як опорний пункт для походів.¹⁾ Мо-сквинам лишилася і надалі тільки слава доброї оборони кріпостей, найліпший приклад чому дає Біла.

В цілій війні козаки, як це згідно свідчать усі польські джерела, відіграли визначну роль. Вона затемнена тому, що її трудно виріж-нити від діяльності польського війська, а на московські джерела при цьому покладатися не можливо. В цій праці старався я ствердити, що козаки з успіхом чинили у великих боях; партизанка однак їх вабила, як можливість наживи, чого їм в тодішніх умовах аж ніяк не можна брати за зло. Це були часи Трицятилітньої війни з її засадою „війна годує війну”; всі вояки цілої Європи дивилися на війну, як на засіб пограбувати і забагатіти, а щонайменше без журно пожити. Можна було ствердити у козаків карність і боєвий дух; завдання, положені на них, вони виконували добре. На Сіверщині, де переважно вони були воюючою силою, провадилася безплянова партизанська війна, але вона всетаки перешкодила здійсненню московських замірів. Значних козацьких сил звязати на Сіверщині не вдалося; головна їх армія мо-гла рушити під Смоленськ; оборонити Московщину від руїни царські воєводи не зуміли, не зуміли й повернути всі втрачені міста. На півдні лишилися більші московські сили, під Смоленськом саме прихід коза-ків послужив сигналом до початку боїв, які вирішили долю армії Шеїна. Партизанку в глибині Московщини проваджено жваво й енер-гійно з певною пляновістю. Військо Запорожське у цій війні заяви-лося на висоті тодішнього воєнного мистецтва у Східній Європі. Ха-рактеристики польського війська давали досі вже нераз польські істо-рики — найкраще Чермак — і тому в даній праці я свідомо звернув близчу увагу на московську армію, що до неї, як такої, повної оцінки ще не зроблено.

Бодай хоч коротким словом належить згадати українських вож-дів у цій війні. З них можна виріжнити трьох.

Острякиця здобував свої лаври і популярність серед козацтва. Щойно з пізнішого повстання можна його характеризувати, як вій-ськового ватажка не без здібностей, але не твердого характеру, якому лекше було придумати складний плян боротьби з ворогом, ніж скоро й рішуче перевести його в життя.

Адам Кисіль в ролі оборонця пограничча виявив себе, як енер-гійна й діяльна людина, якій, судячи з того, як він з невеликим відді-лом ганявся за значно більшими московськими силами, не бракувало особистої відваги. Але він не мав воєнного хисту; йому ставили в вину зруйнування москвинами Миргороду, в обороні Чернігова занадто проступає роля щасливого випадку; козакам він ніяк не вмів належно заімпонувати. Однак відділ війська, найнятий власним коштом, свід-

---

¹⁾ Моск., 126—127.

чить досить, що звичайно такий ощадний Кисіль совісно старався виконати своє завдання і заслужити київську каштелянню.

Мало виразно виступає фігура Тимоша Орендаренка. Під Смоленськом він зовсім затушовується поза постаттями польських вождів — Ляйсніц мало-що не єдиний називає його по імені. З одного боку, вже згадувана дисципліна, добрий зовнішній вигляд козаків та їх боєвий дух свідчили б за певний досвід та організаційний хист гетьмана. Корисне для нього свідоцтво виставляє і організація партизанської війни на Московщині. Чи в битві під Щелкановом брав він участь, — лишається непевним. З московського джерела є відомість, що після операцій під Перемишлем і Лихвином Орендаренко візвозив здобутих полонених до короля.¹⁾ З другого боку мовчанка мемуаристів вказує, що козацький гетьман не був постаттю, здібною чимсь вразити людську уяву.

Згадка Колудзкого про „добру політику” козаків, що задаровували здобичею видатніших панів, і виразно помічна їх роля, яка виступає з кожного джерела, вказує на тактику порозуміння з Польщею. Козаки фігурують, як помічні війська, хоч їх воєнне уміння давало їм право і на більше самостійні виступи: це слухняні виконавці наказів короля або Радивила. Не можна не зауважити контрасту до часів Сагайдачного, коли козаки являлися центром і головною силою королівського війська. Політика лояльності супроти польської корони була довго політикою найліпших представників України, але Орендаренко не був людиною, що могла провадити її в стилі Сагайдачного, висуваючись на найвищого репрезентанта всього народу козацько-русського. Орендаренко виступає не як вождь народу, а як вождь козацького війська, лідер сторонництва лояльної статочної козацької старшини. Як такий, лишається він провідником козацтва в одному з його вдалих виступів у політичних судьбах східної Європи.

ДОДАТКИ.

Звіти Габріеля Ляйсніча „Obsidio Castri Smolensensis ab exercitu Moscovitico: Ejusdemque Liberatio a Serenissimo Rege Nostro feliciter praestita in anno 1633 et 1634. Litera Secretarij Gabrjelis Leisnytij tum temporis Aulam, castraque Regia comitantis p. 27 Maj. 1634 pax perpetua inita inter Polonos et Moscos. Wiasmae ad Borystenem“, що знаходяться під сигнатурою 300, Abteilung 9, № 57 у Державному Архіві в Данцигу.

Звіт з 10 червня 1633 р. з Городна.

Vorgestern hat Ihre K. M. von den Cosacken schreiben bekommen, in welchem sie melden, dass nachdem sie von Ihr K. M. die zusage erhalten, dass sie die Graecos non unitos bey ihren rechten undt Religion, zu welcher sie sich auch bekennen wil schutzen undt erhalten, sie die Cosacken sich mit den Tartern haben conjungiret, seindt bey 80.000 man starck dem Mosskowitter ins landt gefallen haben 3 schlösser

---

¹⁾ Акти Мос. гос., № 657.

undt eine stadt eingenommen, undt etliche geschütze bekommen: wollen auch ferner ihr heil wieder den feindt Ihrer K. M. versuchen.

17 червня з Вільна.

Von newen zeitungen, weil der hof noch nicht hier, kan ich nicht viel schreiben, allein dass nachdem die Cosacken, so sich mit den Tartaren conjungiret, in die Moskau seindt gefallen, etliche schlösser, städte eingenommen, undt viel geschütze bekommen, die Mosskowitter, welche starck Smolensk belägert, haben ihr volck müssen theilen undt wieder die Cosacken senden.

15 липня з Вільна.*)

Die Cosacken welche bey 80.000 man starck seindt in die Mosskau gefallen gewesen (wie ich vor diessem hiervon auss Grodno geschrieben.) haben sich wieder zurucke gegeben vorwendende, dass sie wieder ihre Religionsverwandten nicht fechten können.

15 серпня з Орші.

Ich habe vor diesem an E. E. H. undt V. H. geschrieben, dass die Cosacken sich zu rucke begeben; worauf balt Ihre K. M. eine geistliche person von den non uniten an sie geschicke, welcher die Cosacken wieder dahin disponiret, dass sie sich gewendet, undt seindt ihrer 30.000 ausserlesenes volck im anzug, welchem Ihre K. M. hat müssen freyen pass durch ihr landt versprechen, weil sie sonst musten weit umbziehen, undt sie sich nisi cum hac conditione, haben wollen wenden.

21 серпня з Орші

Es seindt auch 30.000 Cosacken zu Muhilowo 12 meilen vonhinnen angekommen, welcher schreiben worin sie umb ordinanz anhalten, worhin sie sich sollen begeben, heut Ihrer K. M. ist eingehendiget. Ich habe vernommen, dass Ihre K. M. die Cosacken recti nach der Stoliczi wirdt senden, undt sie Ihre K. M. wirdt mit dem geworbenen volck versuchen, dass sie Smolinsk von der belägerung möge mit erst befreyen.

28 серпня з поля за Баевою.

Von den 30.000 Cosacken, welcher ich im vorigen schreiben gedacht, werden morgen 7.000 zu uns stossen; die anderen sollen dem feindt von einer andrer seite ins landt fallen.

3 вересня з королівського табору під Смоленськом.

Die Cosacken, welche über 30.000 man starck seindt, folgen uns nach, undt seindt etwan eine meile weges vonhinnen. 7000 von ihnen, welche haben sollen zu uns stossen, können nicht zu uns kommen den es giebt alhiero grosse deichte wälder, undt wenig feldt, dass sie nicht können bey uns haben.

8 вересня з табору, що в 2 милях від Смоленська.

Denen Cosacken, so nicht weit von uns seindt hat gestern Ihre K. M. lassen entbieten dass sie sich sollen als heut vor Smolinsk stellen.

19 вересня з табору під Смоленськом.

Von den Zaporowsker Cosacken seindt die vornemste 10.000 man starck nebenst 10 geschütze vor 4 tage eine kleine meile vonhinnen angelanget, wor sie ihr lager

*) Цей звіт находитися окремо від інших в пачці з сигнатурою 300, Abteilung 9, № 17.

aufgeschlagen; ihre andere mitbruder liegen etwas weiter vonhinnen, undt haben bey sich noch 6 geschutze. Vorgestern ist der Zaporowsker Cosacken general nebenst den eltesten undt zimlichen grossen comitat anhero gekommen, welcher bey Ihrer K. M. audientz gehabt, deroselben seine undt seiner mitbrüder dienste offeriret, undt erwarten nur wor sie Ihre K. M. wirdt hin commendiren. Worauf ist ingeheim consultiret undt wirdt auch alles ingeheim gehalten. Die Cosacken seindt ingemein grosse starcke leute, wol bekleidet undt haben sehr gute pferde. Die meisten 2 kleine undt ein langes rohr; wenig seindt ihrer so nur einen bogen führen. Ihren General Thimiss, id est Thomas Mikolaowicz von der Tartarischen grentze der geburt, wirdt allezeit ein weisses fählein vorgeführt, in welcher ist ein weisses kreutz *) nebenst dem halben mont undt einer stern, undt bey dem fählein oben an der stange ist angebunden ein quast von pferde haren. Die Cosacken fallen oft auss, undt wen die Mosskowitter auss ihren löchern herfurkrihen, thun sie dieselben weg schnappen gleich wie die katze die mauss. Gestern haben in der nacht bey monschein, die Cosacken von einer, undt die polen von der anderen seiten dess feindes schiltwacht angefasset; wordurch ins feindes lager ist gross schrecken entstanden. Dieses geschiht alles zu diesem ende, dass man dess feindes volck wil matt machen, undt hernacher dasselbe suo tempore mit ernst angreifen...

Приписка внизу: Heut seindt bey 10.000 Zaporowsker Cosacken nebenst 10 geschutze zu uns gestossen, undt morgen werden ihrer noch mehr anhero kommen.

24 вересня зі Смоленська.

Jetzo thue ich berichten, dass Ihre K. M. den 20 Septembri, wie sich die nacht heran genahet, mit dem kriegsvolck undt etliche tausent Zaporowsker Cosacken ist über die 2 newgebawete brucke über den Nieprz gezogen, undt hat den 21 Septembr: umb 10 uhr vor mittage sich vor Smolinsk praezentiret: aldar Ihre K. M. dass kriegsvolck in 2 theile abgesondert. Mit dem einen theil hat der Furst Radziwil Littauscher Feldtherr eine schantze zur rechten handt nahe bey Smolinsk, wor vor diesem die stadt Smolinsk gestanden (aldar ist noch eine Grichische Kirche der non uniten, welche man czierchwa nennet; undt dahero auch die schantze den nahmen czierchwa bekommen) angefasset. Diesser schantzen hat gedachter Feldtherr mit geschutzen grossen schaden gethan, dass die Mosskowitter seindt zu felde gekommen, welche er durch die Zaporowsker also excipiret, dass ihrer viel balt aufm platz seindt geblieben; die ubrigen haben sich in die czierchwa reteriret...

Den 22 Septembr: wirdt die schantze czierchwa genandt, vor welcher der Littausche Feldtherr den vorigen tag grosse macht geubet, lehr von volck, aber mit proviant, kraut undt lot wol versehen, gefunden undt occupiret...

Die Zaporowsker Cosacken, so zu uns gestossen, undt trewlich geholfen, seindt bey 30.000 man starck.

25 вересня зі Смоленська.

(Повторення попереднього звіту). Ihre K. M. den 21 Septembr: umb 10 uhr vor mittage mit einem anschnlichem kriegsvolck, undt etliche tausent Zaporowsker Cosacken ist vor Smolinsk gekommen, undt hat balt aldar zur rechten handt Furst Radziwil Littauscher Feldtherr eine schantze wor vorzeiten die stadt Smolinsk gestanden, undt noch eine kirche Graecorum non unitorum vorhanden, so czierchwa genandt

*) Певно Ляйсніц припадком помилився при цьому описі. Трудно думати, щоб корогва справді мала білий хрест на білім полі.

(dahero auch die schantze den nahmen bekommien) angegriffen, dieselbe starck beschossen, dass die Mosskowiter seindt zu felde gekommen, mit welchen die Zaporowsker Cosacken gefochten, dass viel Mosskowiter aufm platz seindt geblieben, undt die überigen sich in die czierchwa reteriret... Den 22 Septembr. wirdt die schantze czierchwa genandt, welcher der Littausche Feldtherr mit schissen sehr vorigen tages zugesetzt, lehr von volck, aber voller proviant, kraut undt lot gefunden undt von den unsrigen besetzt.

29 вересня з табору під Смоленськом.

Auf ien seite dess flusses Nieprz zur rechten handt seindt 3 schantzen, undt zwar die eine dess Posorowski ist sehr gross, kegenst welche gesterige nacht die Zaporowsker Cosacken eine brucke über den fluss Nieprz gebawet dass geschutze überföhret, undt es auf die erste schantze gerichtet. So balt der tag ist gestern angebrochen, haben die Zaporowsker nebenst den unserigen auf die erste schantze angesetzt, biss an den mittag geschossen, undt dieselbe nicht erobert... In dieser nacht hat der feindt die 3 schantzen worumb wir gestern gefochten, verlassen, etliche geschütze, pulver, kullen undt allerley proviant darin gelassen.

30 вересня з табору під Смоленськом.

Ich habe E. E. H. undt V. H. durch 4 unterschiedliche schreiben eines inhaltes sub dato 24, undt 25 Septembr.: kundt gethan, dass Smolinsk ist entsetzet, undt wir einen sicyen ingang in Smolinsk erhalten haben. Welches ich noch in meinem gesterigen schreiben mit wenigen repetiret, undt darbey auch erwehnet, dass die Zaporowsker Cosacken den 27 Septembr. eine brücke in der nacht über den fluss Nieprz gebawet, dass geschütze überföhret undt es auch die 3 schantzen dess feindes, so zur rechten handt nahe bey Smolinsk seindt, gerichtet. Den 28 Septembr: frühe morgens haben die Zaporowsker Cosacken nebenst etlichen füssvolck der unserigen auf die erste schantze angesetzt; undt man hat auch etliche hundert Reutter undt füssvolck auss Smolinsk dahin commendiret; ist von beyden seiten starck undt lange geschossen. Worüber etliche tausent Reuter dess feindes diesser schantze zu hulfe gekommen, auf welche von unserer Reuterey etwan 400 oder 500 geschlagen. Der feindt hat abermal sich reteriret biss an sein füssvolck auf die unserigen frisch fewer gegeben. Undt seindt die unserigen fast umbringet worden; ist auch eine fahne nebenst etlichen Reuter weggenommen. Wie die unserigen gleichwol sich durchgeschlagen, undt zu rucke sich begeben, ist der feindt ihnen biss auf den berg unter Smolinsk nachgeföllt, aldar er auss den Smolinsker geschütze also ist excipiret worden, dass ihrer viele in grass gebiessen. Hiemit hat der heutige Scharmitzel sich umb 11 uhr vormitte geendiget, undt wir haben keine schantze erobert. Von beyden seiten ist wieder zimlich viel volck geblieben... In der folgenden nacht hat der feindt nicht allein die 3 schantzen, worumb wir gefochten, sondern noch 3 darzu, undt der Posorowski sein lager, so nahe darbey wie eine grosse stadt gelegen, verlassen, darin 4 geschütze, proviant, kullen undt lunten, wie auch viel hew undt ungedroschen getrayde hinder sich gelassen. Nahe bey dess Proserowski lager ist eine gemaurete czierchwa, worin ist gewesen viel mehl undt grütze, dieselbe haben sie mit pulver gesprengt, undt auch hew angezundet. Zur lincken seite Smolinsk über den fluss Nieprz seindt noch 2 kleine, undt hinter Smolinsk etliche grosse schantzen, undt dass gantze lager dess feldmarschaleks Szein, so vordem, ehe ihre K. M. hochmildester gedechnuss Smolinsk eingenommen, aldar ist woywode gewesen. Diesses wirdt noch sein eine harte nüsse so fern wir sie sollen aufbeissen. Ich vermeine aber der feindt wirdt in kur-

tzen alles verlaufen, den es ist bey ihm ein grosses schrecken: wiewol Ihre K. M. noch kein mal rechten ernst wieder ihn gebrauchet. In Summa Gott ist der den feindt thut veriagen, undt nicht wir.

9 жовтня з табору під Смоленськом.

Weil Szein undt dass verlaufene gesindlein dess feindes noch eine kleine halbe meile von hinnen lieget, undt aufm berge eine kleine schantze hat, nahen sich zu ihnen die Zaporowsker Cosacken von einer seite, undt auf die andere seite haben sich begeben etliche tausent von unserer Reuterey, undt etwas fussvolck, zu versuchen ob sie können dem feindt dass geldt ableigen, undt verhindern dass die gedachten 12.000 man nicht mögen zum Szein stossen.

16 жовтня з табору під Смоленськом.

Im jüngsten habe ich erwehnet, dass etliche tausent Reutter der unserigen sich auf die strasse hinder Smolinsk begeben, aldar auf dass geldt, welches vom Car zur abzahlung dess Mosskowitterschen kriegsvolck, nebenst 12.000 man wirdt gesendet, aufzuwarten: aber die unserigen haben es nicht angetroffen, undt seindt gekommen biss nach Drohobuss 18 meilen von hinnen, wor die Mosskowitter auf unseren vordrab seindt aussgefallen, haben eine fahne Zaporowsker Cosacken weggenomen: Balt darauf ist eine zimliche anzahl der unserigen gefolget, seindt in die stadt Drohobuss gekommen, haben viel Mosskowitter niedergemachet, undt eine grosse beite an pferde, ochsen, schafe, etc darvon gebracht. Der rest der Mosskowitter hat sich ins chloss Drohobuss salviret. Die unserigen werden täglich wieder anhero kommen, undt versuchen wie Szein, welcher eine kleine halbe meile von hinnen in der grundt lieget, undt darneben aufm berge eine schantze hat, möge weggetrieben werden.

18 жовтня зі Смоленська.

Die Zaporowsker Cosacken, undt das hinderlassene kriegsvolck rücket hinder Smolinsk undt wirdt Szein balt von beyden seiten angefasset werden.

24 жовтня зі Смоленська.

Die Cosacken seindt gestern alle auf diesse seite des flusses Nieprz hinder dess feindes lager gerucket, undt liegen bey unsser brucke kegenst Ihre K. M. lager über der feindt so beym fluss Nieprz lieget hat die Königliche armee von beyden seiten hinder sich: undt von diesser seite dess schlosses Smolinsk hat er sich auch zu befurchten, den alhiero nahe bey der maure liegen auch etliche tausent der unsserigen undt dass meiste Reuterey, so frisch angekommen.

25 жовтня зі Смоленська.

Die Zaporowsker Cosacken seindt auch hinder dess Szeines lager zur rechten handt auf diesse seite dess flusses Nieprz gerucket, dass er also hinder sich von einer seite die Königliche armee von der andern seite die Zaporowsker Cosacken, undt vor sich das schloss Smolinsk hat wie auss beygelegten abriss zu sehen.

15 листопада зі Смоленська.

Die Zaporowsker Cosacken streifen tief in dess feindtes landt biss etwa 20 meilen von der stoliczi welche 60 meilen vonhinnen ist; undt seindt newlich 300 Zaporowsker Cosacken hinter Drohobuss von etliche tausent Mosskowitter überfallen undt niedergemachet worden... Es haben die Zaporowsker Cosacken einen Leutenandt Pe-

ter Hennemann, so mit briefe vom Sczein nach dem Car sich hat wollen begeben, aufgefangen, undt denselben Ihrer K. M. überantwortet;

22 листопада зі Смоленська.

...undt von den Zaporowsker Cosacken der weg ins feindes lager wirdt unsicher gemacht.

7 січня 1634 зі Смоленська.

...zu meinem iungsten an E. E. H. undt V. H. sub dato 5 Januarii habe ich noch dieses zu addiren, dass gestern zweihundert frische Zaporowsker Cosacken in unser lager seindt angelanget, so balt begehret, dass sie nicht möchten allhiero lange stil ligen, sondern dem Mosskowitter ins landt fallen. Welches ihnen von Ihrer K. M. ist bewilliget. Es berichten auch diese newangekommene Cosacken, dass noch etliche tau sent, von ihren mitbrudern unterwegens seindt, undt sich in kurtze alhiero stellen werden.

19 січня з табору під Смоленськом.*)

Der Kosaken Zaporowski kommen zwantzig tausent man, welche über 3 wochen gewiss hie sein werden.

3 березня зі Смоленська.

Jetzo thue ich berichten, dass den 1 Martii Szein allen Woiewoden, Kniazen, Boiaren undt gantzen kriegsheer ist abgezogen, undt der abzug den conditionem in allem gemess vollenzogen worden, nemlich nachdem Ihre K. M. umb 10 uhr kegenst den mittag mit ihrem bey sich habenden kriegsvolck etwa 12.000 man starck undt meistentheils Reutterey wolgezieret, sich aufs feldt bey der Zaporowsker Cosacken lager praezentiret, hat lassen eine weitlaufige schlachtordnung anstellen, die trommeln heerpaucken undt trumpeten erschallen, ist erst 3 stunden hernacher die ganze Mosskowittersche Armee in zimlicher ordnung ohn einige Musiki, undt mit eingewickelten fahnen mitten durch unser kriegsvolck marchiret... Wen man alles volck dess Szeins soldaten undt nicht soldaten, rechnen solte, vermeine ich, dass er über 20.000 man, undt starcker, als wir in unserem lager seindt, ist gewesen, aber unsere grösste macht ist schon lange mit dem Polnischen Feldtherrn Kazanowski undt Smolensker Woywoden, wie auch fast alle Zaporowsker Cosacken nach Wiasma gezogen.

29 квітня з табору під Білою.

Die Zaporowsker Cosacken haben einen anschlag zwischen Wiasma undt Mosaisko auf Kossielsko gehabt, ehe sie aber in den orth gekommen, seindt sie in unordnung gezogen, auf welche Mastruch 8000 man hat ausscommandiret, so bey 300 haben darvon erleget. Die Zaporowsker Cosacken seindt balt zu einen gestossen, haben sich in gute ordnung gestellet, auf dess Mastruchs volck angesetzt, undt davon über 2000 niedergemachet, undt nicht wenig gefangen bekommen.

30 квітня з табору під Білою.

...dass die Zaporowsker Cosacken zwischen Wiasma undt Mosaisko bey Kossielsko zwar erst von dess Mastruchs volck etwas seindt geschlagen worden, aber sie haben sich balt recolligiret, undt, dem Mastruch über 2000 man erleget, undt nicht wenig gefangne darvon gebracht. Jetzo thue ich berichten, dass es continuiret, was

*) Цей звіт підписаний не Ляїсніцом, а Петером Віберсом (Wiebers).

ich von der niederlage dess Mastruchs geschrieben, undt dass die Zaporowsker Cosacken 300 gefangen, unter welchen sollen sein 50 Bojaren, bekommen.

При актах Ляйсніца находитъся що латинський „Triumph der Stadt Dantzig wegen eroberung Smolensko geschlossen in Senatu am 6 — July 1611 (Здобуття Смоленська Жигмонтом III) і рівною латинський „Acta liberationis Castri Smolescensis ab obsidione Moscovitica in Anno 1633“, з якої передруковано місця, що стосуються козаків:

Quae post quem et novis copiis et adventu Cozacorum Zaporovianorum aucta sunt
S. R. Mtas ad solvendam penitus obsidionem animum adjecit.

Sed nescio quis casus Zaporovianas insidias hosti patefecit, antequam S. R. Mtas munimenta montis Pokroviensis adoriretur; Itaque hostis dispositis vicissim, per notos sibi tramites et valles stationibus suis pridem occupatas sclopetariis magnis equitum ac peditum copiis insidiantes aggreditur. Iamque a deo fluctuari caerperat acies Cozacorum nisi a tergo per occulta sylvarum ab altera acie quae vallem Solanae obtinebat submissa opportune laborantibus auxilia fuissent (21 вересня).

Caeterum quo tempore facta a nobis impressione munitio maxime periclitabatur, hostis non iam per pontis circuitum quo loco a Cozacis pessime exceptus erat, sed proprius ob decrescentis fluminis humilitatem vado trajiciens equitatum suum per planiciem Fano subjectam diffundere caepit (21 вересня).

Idem per integrum diem, quae fuit 22 Septembr. collocatis aliquot opportunitibus locis tormentis propugnaculum Damii simulque equitum Caroli Huberti stativa ex adversa ripa in festando strage ac trepidatione replevit, adjuvantibus pro virili Zaporovianis (22 вересня).

Lithvanicas vero copias et partem Zaporoviani Exercitus Dux partim ponte partim vado traduxit. Is Zaporovianis impraverat, ut desertum S. Michaelis Fanum, quod inter. Castellum Damii et Caroli Huberti Equitum stativa interjectum erat, una cum subjecta valle occuparent relicto que ibi valido praesidio per vallem eandem Castellum Damii invaderent (28 вересня).

Primum enim Fanum D. Michaelis in quo occupando omnis rei bene gerendae spes ac ratio versabatur a Zaporovianis ne tentatum quidem pediti hostium opportune capiendum una cum subjecta valle relictum est... (28 вересня).

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.

(В дужках цитатне скорочення):

Wiktor Czermak, Wojna smoleńska z roku 1633—1634 w świetle nowych źródeł. Kwartalnik Historyczny 1896. Studya historyczne. Kraków 1901.

Kazimierz Pułaski, Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków 1887. (Пуласкі).

Олег Целевич, Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 pp. 3. Н. Т. III., т. 28. Львів 1899 (Цел.).

Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII. wieku. Wydał Stanisław Przyłęcki. Lwów 1842. (Памятники).

Pamiętniki Albrechta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego, t. I. Poznań 1839. (Радзивил).

Акты Исторические собранные и изданные Археографическою Комиссиею, том третий 1613—1645. Санктпетербург 1841. (Акти истор.).

Акты собранные в библиотеках и архивах российской империи археографическою экспедициею Императорской Академии Наук. Дополнены и изданы Высочайше утвержденною Комиссиею. Том третий 1613—1645. Санктпетербург 1836. (Акти собр.).

Русская Историческая Библиотека издаваемая Археографическою Комиссиею. Том первый. Памятники относящиеся к Смутному времени: V. Отрывки дневника о воине царя Михаила Феодоровича с польским королем Владиславом (1632—1634 г.). Санктпетербург 1872. (Рус. Ист. Библ.).

Акты Московского Государства изданные Императорскою Академиею Наук под редакциею Н. А. Попова, т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571—1634. Санктпетербург 1890. (Акти Мос. гос.).

Xawery Liske, Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633—1634 wraz z planem oblężenia Smoleńska. Biblioteka Ossolińskich poczet nowy, t. XI. Lwów 1868 (Лиске).

Tadeusz Korzon, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II. Lwów—Warszawa—Kraków 1923. (Корзон).

Михайло Грушевський, Історія України-Русі, том VIII, (част. 1. роки 1626—1638. Київ—Львів 1922. (Груш.).

Сергей Соловьев, История России с древнейших времен. Книга вторая, том IX. С. Петербург (1894). (Соловьев).

Книги Разрядные по официальным оных спискам, изданные с Высочайшаго соизволения II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. Том второй. Санктпетербург 1855. (Кн. Розр.).

Дворцовые Разряды по Высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. Том второй. Санктпетербург 1851. (Дворц. Розр.).

Jan Moskorzowski, Dyagierz wojny moskiewskiej 1633 roku, wyd. A. Rembowski. Biblioteka Ordynacyi Krasińskich, t. XIII. Warszawa 1895. (Моск.).

Schmidt, Nachricht von einem merkwürdigen alten Kupferstiche. Preussische Provinzialblätter hrs. v. dem Vereine zur Rettung verwahrloster Kinder zu Königsberg zum Besten der Anstalt. Bd. 2. Königsberg 1829. (Шміт).

Edward Kotłubaj, Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski. Kraków 1858.

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza z rękopisu wydał K. Wł. Woycicki, t. I—II. Warszawa 1846.

Everhardus Wassenbergius, Gestorum glorioissimi ac invictissimi Vladislai IV. Poloniae & Sueciae regis, partis secundae liber secundus. Gedanum 1643.

Paul Piascius, Chronica gestorum in Europa singularium. Cracovia 1645.

Русские акты Копенгагенского Государственного Архива извлеченные Ю. Н. Щербачевым. Русская Историческая Библиотека, т. XVI. С.-Петербург 1897.

А. Даниловский, План осады и обороны Смоленска с об'яснительным текстом. Материалы Военно - Ученого Архива. Санкт - Петербург 1904.

